

Българско списание по психология – бр.1, 1997 година:

Величков, А., Съвременни тенденции в психологията на личността – Свали оттук: [bjp-1997-1-p-3-21.pdf](#)

Кондратиева, Л., Относно потребностния механизъм на личностното развитие – Свали оттук: [bjp-1997-1-p-22-34.pdf](#)

Ценова, Б., Психологичен терор на работното място – Свали оттук: [bjp-1997-1-p-35-50.pdf](#)

Пенчева, Е., Моралните ценности на работното място – Свали оттук: [bjp-1997-1-p-51-63.pdf](#)

Иванчева Кр., Диагностициране на качествата импулсивност и рефлексивност у деца от предучилищна възраст – Свали оттук: [bjp-1997-1-p-64-73.pdf](#)

Лалова, Й., Тахистокопично проучване на пространствените гнозни функции при здрави хора в зряла възраст -Свали оттук: [bjp-1997-1-p-74-80.pdf](#)

Николов, М., Христева, В., Валидационно изследване на въпроски за внушаемост В-III с карта 12M от Тематичен аперцептивен тест (ТАТ) – Свали оттук: [bjp-1997-1-p-81-93.pdf](#)

СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ В ПСИХОЛОГИЯТА НА ЛИЧНОСТТА

Ангел Величков*

RECENT TRENDS IN PERSONALITY PSYCHOLOGY

Angel Velichkov

This paper reviews methodological, conceptual, and strategical shifts that took place in personality psychology during the last decade. The approach to personality as a whole entity that includes biological, psychological, and social aspects of the functioning of human being is emphasized. New concepts that describe complexity and integrity of personality, as well as the interactions with social environment are outlined. It is pointed out that instead of the traditional research on stress and personality new problems like subjective well-being, positive emotions, optimal functioning and the like emerge. The conclusion is made that now the field is still close to the traditional approaches but considerable forthcoming changes might be expected.

Преди 7 -8 години в обзор на състоянието на изследванията в психологията на личността (Величков, 1990а) посочих, че тази психологична дисциплина се намира в методологична криза. Защастие този период отмина и сега сме в началото на нов подем в изучаването на личността. Настипиха съществени изменения в подходите към обекта на изследване, които налагат преразглеждане и осъвременяване на стратегиите на изследване на личността. В тази статия ще направя опит да очертая най-важните насоки на развитие на основните идеи и изследователски проблеми в съвременната психология на личността и да посоча изследванията в българската психологична наука, които са в съответствие с тях.

Нови идеи в подходите към изучаване на личността

На първо място могат да се посочат влиянията върху теоретично-то мислене, които идват от новите общонаучни схващания за изучаването на сложните системи. Качествен скок в това отношение бе направен с разработването на математическата теория на хаоса и самоорганизиращите се системи. Без да се впускам в излагането ѝ ще отбележа, че прилагането на тази теория в психологията, и в частност в психо-

* Ангел Величков ст.д.с., II ст., Институт по психология – МВР

логията на личността, все още е само на равнище общи аналогии. В перспектива може да се очаква разработване на по-конкретна методология, но изследователите от сега предупреждават, че преноса на идеи от природните науки в психологията може да бъде объркващ. Посочва се например, че природните сложни системи не са толкова сложни, както системите за психична регулация, че понятията на теорията на хаоса се използват в метафоричен смисъл в психологията и не са информативни, че равнищата на прецизност в измерването на психологичните променливи не са достатъчно високи, за да се отразят малки различия, водещи до дивергентно развитие на системите и т.н. (Barton, 1994). Осъзнаването на тези ограничения помага да се предпазим от прибързани решения и стимулира търсенето на адекватни пътища за изучаването на такава специфична сложна система като личността. Самото прилагане на системния подход в областта се нуждае от промяна. Посочва се, че личността не е машина или препограмирана цялост, а отворена, саморегулираща се система, която постоянно взаимодейства с външната среда. За нейният анализ е необходимо да се обръща внимание на цялото и на разнообразието в него, на взаимовлиянието на противоречиви явления и на разкриване на начина, по който цялото поддържа разнообразието, а така също на това, как последното влияе върху първото (Van Heck, Caprara, 1992). Тези идеи доведоха до формирането на нов подход към изследване на личността – т. нар. динамичен интеракционизъм, който наблюга на взаимовлиянието между личността и нейната среда, на непрекъснатите изменения в двете взаимодействащи страни, при които протичат два основни процеса: 1) саморегулация, насочена към поддържане на вътрешно постоянно при променящи се външни условия и 2) адаптивни процеси, насочени към намаляване на противоречието между личността и нейната външна среда (Caprara, Van Heck, 1992). При това, взаимодействията между индивида и средата протичат на няколко равнища – взаимодействия между личностни диспозиции и ситуативни фактори, взаимодействия между външни стимули и субективното им възприемане, взаимодействие между възприятия и емоционална активация, взаимодействия между активация и физиологични и поведенчески реакции на стимулите от средата (Endler, 1993). На тази основа се очертават два основни вида взаимодействия – между средата и различните равнища и взаимодействия вътре във всяко равнище между отделни параметри. При такъв методологичен подход става възможно да се навлезе в по-големи подробности при анализа на взаимовлиянията между личността и външната среда и да се преодолее механистичната

представа, че само външните фактори имат причинна роля в детерминациите на поведението.

Съществени уточнения в общата концептуална рамка на изследване на личността бяха направени от Magnusson (1990). Той формулира следните три изходни положения за изследване на личността:

1. Всеки човек се развива и функционира като цялостен, интегриран организъм и никой аспект от неговото функциониране не може да се разглежда в изолация от цялото.

2. Индивидът се развива и функционира в динамичен, непрекъснат процес на взаимодействие с неговата среда.

3. Особеният начин на развитие и функциониране на индивида зависи от и на свой ред влияе върху непрекъснатия процес на взаимодействие между субсистеми от когнитивно-емоционални и биологични фактори.

От тези три положения следва, че изучаването на личността не трябва да се затваря само в проследяване на взаимовръзките между регулативни структури и процеси на психично равнище. За разбиране на цялостната човешка природа е нужно да се отчита както влиянието на средата и процесите на взаимодействие с нея, така и ролята на биологичните страни на единния цялостен организъм. Изследванията на личността трябва да разглеждат човека като единно био-психо-социално същество.

В стратегичен план Magnusson посочва, че традиционните изследвания на отделни личностни променливи трябва да продължат, но по-цялостното разбиране на личността изисква прилагане на нов подход – проучване на личностни патерни. При този подход изследователските проблеми се формулират в термините на типове личности, а операционализацията се състои в очертаване на индивидуални патерни от променливи, които описват даден личностен тип. Изследваните лица се групират на основата на подобие в тези личностни патерни (или личностни профили) и се търсят подобия в поведението, представляващи изследователски интерес. Трябва да се посочи, че това е много съществено методологическо предложение, защото се очертават пътища за преодоляване на традиционното противоречие между идиографичния и иномотетичния подходи в изследване на личността. Използването на личностни патерни ще позволи да се опише функционирането на личността като интегрирана цялост и да се очертае по-ясно взаимовръзката между индивидуалността и биологичното функциониране на организма.

Друго съществено изменение в методологичните подходи към изследване на личността е насочване на вниманието от дискусийните за вли-

янието на личността и ситуацията върху поведението към изследване на структурите и процесите в личността (Caprara, 1996). Традиционните описание на личността като система от черти се заменят с описание на личностните регулативни структури, които са организирани в хармонично цяло. Чертите на личността се разглеждат само като удобна система за описание на индивидуалните различия, но се поставя под съмнение евристичната им роля като последни причинни инстанции в обясняване на индивидуалното поведение. Анализът на структурите, според този подход, не може да бъде отделено от изучаване на процесите, поради което изучаването на единиците на организация на емоциите, когнициите и поведенията в по-комплексни цялости може да позволи по-детайлни анализи на организацията и функционирането на личността. Тук ще си позволя да отбележа, че подобен подход предложих още през 1990 г. при търсene на подходи за излизане от методологичната криза в психологията на личността (Величков, 1990б). Тогава посочих, че ние се нуждаем от единици на анализ, които да отразяват динамичната природа на личността и на протичащите в нея регулативни процеси. В качеството на такива единици бяха предложени емоциите, подбудите и когнитивните схеми, които могат да имат процесуален характер, но могат да бъдат организирани и в по-устойчиви цялости, изразяващи индивидуалността на човека.

Едно друго съществено методологично предложение, направено от Caprara (1996) се отнася до необходимостта от отчитане на културния контекст и културното разнообразие, в които личността се формира, функционира и заема определено място. Посочва се, че е необходима по-голяма предпазливост в кроскултурните обобщения относно психологичните конструкти за описание на личността, а също така за по-подробно изучаване на изменениета в личния живот, които технологите и модернизацията предизвикват в наши дни. Много добро емпирично доказателство за важността на това методологично предложение е изследването на Байчинска (1997) на ценностната система на личността в кроскултурен и социален план. То недвусмислено показва, че в семантичната организация на ценностите съществуват големи различия в зависимост от културата и заеманата социална позиция на индивида.

Смяната на гледната точка за личността като интегративна цялост на биологични и психологични процеси, протичащи в контекста на взаимодействие с външната среда очертава нови хоризонти за развитието на психологията на личността. Оптимистично настроените изследователи виждат психологията на личността като уникална психологична дисциплина, която може да интегрира другите области на психологич-

ното познание (Caprara, Van Heck, 1992; Emmons, 1995). Изучаването на генетичните основи на личността, търсениято на индивидуални различия в биохимичните и физиологичните процеси на организма, разкриването на връзките между психична регулация и физиологично функциониране, изследването на ситуацията и влиянието им върху поведението – това са нови насоки на разширяване на психологията на личността, които дават основание за тези оптимистични настроения.

Нови концепти и нови изследователски проблеми

Не става дума за радикална подмяна на концептуалния апарат на психологията на личността. Концепти като Аз-образ, мотивация, когниция, емоция, личностна черта и др. продължават да работят в научната дисциплина и с тях са свързани множество изследвания. Независимо от това се очертава тенденция за въвеждане на нови единици на анализ, които описват по-цялостно отделни аспекти на личностното функциониране (Angleitner, 1991; Caprara, Van Heck, 1992). Тенденциите на промяната най-добре се разкриват при разглеждане на някои от тези нови концепти.

Традиционен за психологията на личността е концептът за личния контрол. В критичен анализ на съществуващите дефиниции и конструкти, свързани с личния контрол Skinner (1996) показва, че вместо да се използва един много общ конструкт е целесъобразно към проблема да се подхожди аналитично. При такъв подход се очертават групи конструкти, свързани съответно с мотивацията за контрол, с потенциалните предпоставки за упражняването му, с отношенията между агента на контрола и средствата, с отношенията между средства и крайни резултати и с потенциалните последици от упражняването на контрол. Става ясно, че имаме работа с цял кръг проблеми и явления, свързани с установяването и поддържането на личен контрол, което насочва към по-цялостно изучаване на механизмите на личностна регулация на този тип отношения с външната среда.

В последното десетилетие популярност доби концептът за личните стремежи (Emmons, 1986). Те се разглеждат като координиращи абстрактни качества, които обединяват определен кръг от лични цели с функционална еквивалентност за личността. Личният стремеж не е отделна цел, а обобщение на определени качества, които могат да се постигнат по различни пътища и чрез овладяване на различни цели. Личните стремежи са едновременно идиографични и номотетични. Те са идиографични в смисъл, че всеки отделен индивид притежава свой специфичен набор от стремежи, които обаче имат няколко формални характеристики като важност, лична ангажираност с тях, очакване за успех в удов-

летворяването им и др. Сравняването на личните стремежи по тези формални характеристики позволява да се прилага номотетичният подход. Освен това, те образуват система, която може да се характеризира с определена степен на диференциация, отразяваща взаимозависимостта между тях (Epitons, King, 1989). Изучаването на личните стремежи е насочено към проследяване на действието на личностни интегративни структури, които са отговорни за организацията на поведението в по-дългосрочен план. Акцентът се поставя не върху непосредственото действие на дадена черта или очакване, а върху системоорганизирани фактори в структурата на личността. У нас подобни идеи са развити от К. Байчинска (1993), която разглежда мотивационната перспектива за бъдещето като системно образование, съставено от близки цели, далечни цели, ценности и мечти. Най-същественото в това разбиране е наблягането отново върху системоорганизиращите функции на мотивационната перспектива за бъдещето.

Опитите да се анализира личността като цялостна система са отразени в концепта за личностната интеграция (Sheldon, Kasser, 1995). Според тези автори характерни за интегрираната личност са вътрешна съгласуваност между отделните аспекти на личността и едновременно то им съответствие на нейните организнични потребности. Вътрешната съгласуваност е дефинирана в термините на личните стремежи и отразява непротиворечивостта на целите от едно равнище, а така също инструменталността на целите от по-ниски равнища за достигане на цели от по-високи равнища. Съответствието между целите и организничните потребности означава свободно и самостоятелно избиране на целите, а последните изразяват вътрешно ценни стойности като личен растеж, интимна близост или принадлежност. Интегрираната личност е свободна от външни принуди и се развива в съответствие с нейните вътрешни тенденции за растеж, близост с другите и укрепване на социалната общност, в която индивидът е включен. Аналогичен е предложението от нас концепт за адаптацията или оптималното функциониране на личността (Величков, Радославова, 1995а). Ние разглеждаме адаптацията като състояние на оптимално функциониране, което включва възможности за личен растеж, поддържане на себеуважението, поставяне на дългосрочни цели, автономност на поведението, управление и контрол на социалната среда и поддържане на положителни взаимоотношения с другите. Интегрираната личност и състоянието на оптимално функциониране са концепти, които описват психологичните условия за пълноценно разгръщане на човешкия потенциал.

Опит за интегрален био-психо-социален подход към личността е

развитата от Hettema концепция за стратегиите и тактиките в реализирането на индивидуалната адаптация (Hettema, Kenrick, 1989; Hettema, 1993). Той разглежда взаимодействията между личността и ситуацията като протичащи на три взаимосвързани равнища: сензомоторно, контролно и когнитивно-символично. На когнитивно-символично равнище са представени типични социални ситуации, в които личността попада и средствата за действие в тях. Основните елементи на това равнище са ситуацияни концепти и трансформационни правила. Индивидуално предпочитаните набори от трансформационни правила за справяне със ситуацията образуват стратегическата подсистема на личността.

Избраното поведение в стратегическата подсистема се изпълнява на сензомоторно равнище и обратната връзка от външната среда информира доколко индивида е в състояние да я контролира. Когато поведението не е ефективно се активират различни адаптивни процеси за повишаване на контрола. Тези процеси принадлежат към контролното равнище и образуват тактическата подсистема на личността. Тя се състои от изменения в когнитивното функциониране и преструктуриране на сензомоторната регулация. Тактическата подсистема свързва сензомоторното равнище и стратегическата подсистема в едно цяло. Изследванията на този автор показват, че тактиките са свързани с психофизиологични процеси. По такъв начин се откриват възможности за изследване на личността като единна био-психо-социална система.

Нови аспекти на регулация на взаимоотношенията личност – социална среда са отразени във въведения от нас концепт за поведенията на нагаждане (Величков, Радославова, 1995а). Ние изхождаме от предпоставката, че достигането на целите в определена социална среда е облекчено, ако последната съдържа условия, които улесняват осъществяването на избрани поведенчески програми. Поради това хората влагат усилия не само за постигане на поставените цели, но също така за модифициране и поддържане на средата в състояние, което облекчава използването на собствените стратегии. Тези усилия обозначаваме като поведения за нагаждане, които, ако са организирани в устойчива система, образуват индивидуални стратегии за нагаждане. Този концепт напомня т.и.р. копинг-стратегии, но има по-универсално значение, тъй като поведенията за нагаждане са част от обичайния поведенчески репертоар на личността, когато тя действа в структурирана социална среда.

Тенденциите, които се очертават от разгледаните дотук нови концепти са в посока на търсене и изучаване на такива аспекти на личността, които отразяват нейната цялостност и многопосочни взаимодействия с външната среда. Очевидни са опитите да се премине от анализ на от-

делни страни на личността към изследване на нейните системни аспекти и да се обхване по-пълно сложността на осъществяваните от нея регулативни процеси. Макар все още да няма основания да се говори за качествена промяна в концептуалния апарат на психологията на личността, очертаващите се тенденции откриват нови полета за теоретична работа и за емпирични изследвания, които значително изместват центъра на изследователските интереси от традиционните проблеми.

Промени настъпиха и в насоките на провежданите емпирични изследвания. Например, вместо традиционното досега изучаване на отделни генерализирани очаквания, като локус на контрола или оптимизъм, вниманието на изследователите е насочено към разкриване на определен кръг от пределно общи допускания за света и своето място в него, в който са включени представи за света като подреден и справедлив и за себе си като способен на самоуважение и упражняване на контрол над събитията (Thompson, Janigian, 1988). Стана ясно, че съществува система от пределно общи генерализирани очаквания, която служи като субективна концептуална рамка за базисна ориентация на личността в заобикалящата я действителност и за оценка на своето място в нея. Емпирично бе установено, че за да функционират ефективно, хората трябва да поддържат положителна картина за света и мястото си в него, а когато поради травмиращи събития това става невъзможно те развиват остри стресови реакции. Последните са показателни, че поддържането на системата от генерализирани очаквания в отклонение към положителното има много важно значение за организацията на личностната регулация на поведението. Генерализираните очаквания, които играят такава важна роля, обаче не са личностни черти, а когнитивни образувания и, следователно, изучаването им като система открива други пътища за изследване на основни особености на личността.

Друго очертаващо се направление на емпирични изследвания е изучаването на субективното благополучие на личността. За това, какво се разбира под „субективно благополучие“ има две основни схващания. Едното го разглежда като съвкупност от цялостни афективни и когнитивни оценки на хората за качеството на техния живот и очертава следните компоненти: обща удовлетвореност от живота, честота на положителни емоционални преживявания и честота на отрицателни емоционални преживявания (Lucas, Diener, Suh, 1996). В рамките на това схващане изследванията са насочени към търсене на личностни корелации на субективното благополучие (Emmons, Diener, 1985), а в по-ново време и към разкриване на взаимоотношенията между личните стремежи, ресурсите на личността и преживяното субективно благополучие (Diener,

Fujita, 1995). Акцентът в тези изследвания се поставя върху разкриване на субективните предпоставки и обективните условия на живот, които допринасят за пълноценно разгръщане на жизнения цикъл на личността и като резултат от това – до поддържане на субективно благополучие. Характерна при това е тенденция към глобална оценка на качеството на живота и анализ на най-общите предпоставки за неговото повишаване.

В рамките на тази тенденция Ryff (1989; Ryff, Keyes, 1995) обобщава предшестващите изследвания на субективното благополучие и очертава следните негови дименсии: приемане на себе си, положителни отношения с другите, автономия, контрол на средата, дългосрочни цели в живота и личен растеж. Този подход е по-аналитичен по отношение на изследването на глобалното чувство за психично благополучие, тъй като позволява да се оцени какви са личностните основания на преживяванията положителни емоции и обща удовлетвореност от живота. Заслужава да се обърне внимание на паралелите, които съществуват между дименсийните, очертани от Ryff и съдържанието на системата от генерализирани очаквания, които формират най-общата представа за света и своето място в него. Според мен не става дума за случайно съвпадение на терминологията, а за очертаване на основни личностни тенденции, чието удовлетворяване (или фрустрация) обуславя цялостното функционално състояние на личността.

Нашите изследвания върху адаптацията като състояние на оптимално функционирне в конкретна социална среда показваха, че неудовлетворяването на тези тенденции води до нарушения в емоционалната сфера и когнитивното функциониране, в организацията на поведението и в тенденциите за оставане в средата (Величков, Радославова, Петков, 1996). Получените от нас резултати показваха, че има основание да се търси не само описание и обяснение на глобалното субективно благополучие, но също така да се анализират конкретни аспекти на неговата проява в различни сфери на жизнедейност.

В съответствие с тези нови насоки на изследванията е и повишеното внимание към емоционалната организация на личността и наблягането върху необходимостта от по-подробно изучаване на генезиса и протичането на положителните емоционални преживявания (Avia, 1997). Посочва се, че съществуват интериндивидуални различия в честотата на преживяванията положителни емоции, които могат да бъдат свързани с устойчиви характеристики на личността, а така също, че положителните емоции са тясно свързани с личните стремежи и субективното благополучие. Отделянето на специално внимание на спецификата на положителните емоции и на условията (индивидуални предразположености и ситуатив-

ни дадености), при които те възникват, несъмнено е от значение за попълното разбиране на оптималното функциониране на личността.

Очертаните нови насоки на емпирични изследвания все още не са доминиращи сред публикациите върху личността. Те обаче са показателни за постепенно обръщане на изследователските интереси от изучаване на стреса към проучвания върху условията за оптимално функциониране и пълноценно разгръщане на човешкия потенциал. Макар да е ясно, че стресът и оптималното функциониране са две неразделни страни на човешкия живот досега се обръщащо внимание главно на първата от тях. Това, разбира се, има основание, защото профилактиката и намаляването на психичния стрес са важни от практическа гледна точка (запазване здравето на хората, повишаване на тяхната ефективност, намаляване на икономическите загуби от субективния фактор и т.н.). Хуманитарният патос на новите насоки на изследванията върху личността се състои в това, че психологите се опитват вече не само да установят защитени условия за нейното функциониране, но да разкрият при какви обстоятелства може да се повиши пълноцеността на човешкия живот и да се постигне пълна реализация на личните сили и индивидуалното съществуване. В това направление могат да се очакват и нови данни с фундаментално значение за разбиране природата на личността.

Какво се случи с теорията на чертите?

След преодоляването на методологичната криза в психологията на личността можеше да се очаква, че теорията на чертите ще отиде в историята. Това обаче не се случи и сега тази теория се намира в нов подем (Digman, 1990). Очертава се т. нар. модел на Голямата Петорка, който включва пет основни черти на личността. Сега този модел е почти общоприет, защото повторяемо и от независими изследователи от различни страни бяха получени многобройни потвърждения за съществуването на пет основни фактора в структурата на личността. Те са следните: Екстраверсия, Невротизъм, Доброствестност, Общителност и Откритост за нов опит. Всеки от тях се разглежда като основна личностна черта, която включва редица от по-частни поведенчески тенденции, така че оценката на личността по тези пет основни фактора е информативна за най-важните характеристики на индивидуалното поведение в много широк кръг от взаимоотношения с външната среда.

Съвременното разбиране за личностните черти значително се различава от класическата теория по отношение на влиянието им върху поведението. Изследователите сега се интересуват от взаимодействието на чертите и ситуативните фактори. Приема се, че ситуацията ак-

тивират определени поведения, но в едни и същи ситуации хората постъпват индивидуално различно в съответствие с техните личностни черти (Hettema, 1989). Експериментално бе показано, че личностните черти зависят от особеностите на ситуацията и адекватно могат да се описват като ситуациянно – диспозиционни фактори, а така също, че колкото по-конкретни параметри на ситуацията се отчитат, толкова по-слабо е влиянието на чертите (Murtha, Kanfer, Ackerman, 1996). Тези схващания съществено се различават от класическата теория и очертават нов, динамичен възглед за влиянието на чертите върху регулацията на поведението. Тук интеракционисткият подход към анализа на детерминантите на индивидуалното поведение е представен в напълно разгърнат вид.

Измениха се и схващанията за природата на личностните черти. Сега се приема, че те представляват най-високото равнище на описание на иерархична система от индивидуални различия, която включва биологичните и социалните основи на индивидуалното поведение (Angleitner, 1991; Hettema, Deary, 1993). От еволюционна гледна точка чертите са израз на адаптивно полезните в еволюционен смисъл вариации в изграждането на отделния организъм, които намират израз и в организацията на индивидуалното поведение (MacDonald, 1995). Изследванията показват също така, че описание на личностните черти в езика до голяма степен отразява еволюционно закрепени особености на междуличностното възприятие, в които са отразени важни за адаптацията индивидуални различия (Borkenau, 1990). Чертите повече не се разглеждат като основни структурни единици в организацията на личността, а само като най-общи описания на индивидуалността.

Съществена тенденция в изучаването на личностните черти по модела на Голямата Петорка напоследък е търсенето на репликации на описанietо на петте основни фактора в различни езици. В последните две години се появиха публикации за филипински (Church, Katigbak, Reyes, 1996), испански (Quevedo – Aguado et al., 1996), холандски, английски и немски (Hofstee et al., 1997). У нас аналогична работа по изучаване на езиковите дескриптори на личностните черти в българския език е предприета от Е. Герганов и В. Тодоров (1996). Значението на тези изследвания се вижда в две посоки. Първо, да се покаже, че факторите от модела на Голямата Петорка могат да се открият повторяемо в различни езици и второ, да се създаде на всеки език естественото за него описание на тези фактори. Тези лингвистични увлечения, според мен, са временно явление. След задоволителното решаване на горните две задачи тази насока на проучване на Голямата Петорка ще отми-

Действително значимите от психологична гледна точка изследвания лежат в друга плоскост, на която ще се спра по-нататък.

Въпреки своеобразното възраждане и триумф на теорията на чертите не всички изследователи са ентузиазирани от перспективите на тяхното изучаване. Сега основните възражения срещу тази теория могат да се резюмират в следните насоки: Голямата Петорка не е истински научен модел на личността, чертите не ни казват нищо за личностните регулативни процеси, от изучаването на чертите не може да се узнае нищо за въгрешните противоречия в личността, те нямат пряка връзка с изследванията върху психологичното благополучие и състоянията на оптимално функциониране (Emmons, 1995).

Тази критика не бива да се разглежда като пълно отрицание на модела. Нейното значение е по-скоро в очертаване на изследователските проблеми, които могат да се поставят и решават в рамките на Голямата Петорка, отколкото в отричане на личностните черти. Важното е да се осъзнае, че изучаването на личността не може да бъде ограничено само с описание и диагностика на чертите, но така също, и че без тях нашите познания за човешката индивидуалност няма да бъдат достатъчно изчерпателни.

Контекстуалните аспекти на индивидуалното поведение

Разглеждането на личността като отворена система изисква да се отчита и влиянието на факторите от средата, когато искаме да опишем и обясним индивидуалното поведение. Поради това съвременната психология на личността се интересува от систематичното изучаване на контекста, в който отделните индивиди действат. Традиционно този контекст се описва в термините на психологичните ситуации (Magnuson, 1981). Тук няма да се впускам в анализ на дефинициите за ситуация, тъй като това е въпрос, който заслужава отделен обзор. Важното е да се отбележи, че в съвременната психология на личността ситуации са обект на специални изследвания. Характерни в това отношение са проучванията на Forgas & Van Heck (1992), които успяха да очертаят таксономия на типичните ситуации, да опишат техните параметри и да характеризират типичните поведения във всяка ситуация. На базата на тези проучвания са създадени експериментални филми, в които са моделирани типични ситуации. С тяхна помощ се изучават физиологичните реакции и поведението на хората в ситуациячен контекст (Hettema, Van Heck, Brandt, 1989). Друга насока на изследвания се интересува от активния подбор на ситуации, които отговарят на темпераментовите особености на личността (Van Heck, 1991). Въпреки безспорната перс-

пективност на този подход трябва да се посочи, че универсализирането на ситуацията налага едно съществено ограничение при изучаване на тяхното влияние – пропуска се, че една и съща по съдържание ситуация (напр. конфликт) може да има различен психологичен смисъл в зависимост от по-широкия контекст, в който възниква (конфликтът в семейството е различен от конфликта в градския транспорт).

Друга насока на изучаване на средовите фактори, които влияят върху поведението е изследването на поведенческите обстановки (Barker, 1987). Те се разглеждат като интегрирани цялости от човешки и материални компоненти, които образуват относително обособени саморегулиращи се системи. Хората попадат в тези системи и поведението им се съобразява с надиндивидуалните им цели и функции, които обслужват по-широкото социално обкръжение. Всяка поведенческа обстановка представлява социална конструкция, т.е. тя е резултат от придаване на смисъл на това, което става в нея и от взаимодействията на включечните индивиди. Обстановките постоянно се пресъздават и променят, те имат свой жизнен цикъл – възникване, растеж и упадък (Wicker, 1987).

Изследването на поведенческите обстановки разкрива устойчивите структурирани условия, в които се разгръща поведението на хората. Централен интерес в това направление е установяване на детерминиращото влияние на факторите от средата върху индивидуалното поведение, но също така и на възможностите, които обстановките предоставят за достигане на лични цели (Winkel, 1987).

Нашите изследвания за влиянието на средата върху оптималното функциониране на личността са близки до концепцията на поведенческите обстановки, но ние разглеждаме социалната среда като динамично образуване, в което протичат събития, организирани в епизоди и периодично повтарящи се ситуации (Величков, Радославова, 1995б). По тъкъв начин ние правим опит да обединим подходите към изучаване на ситуацията и на поведенческите обстановки, за да конкретизираме изследването на влиянието на средовите фактори като отчитаме и контекста, в който те се проявяват. Нашите емпирични резултати показваха, че в различни социални среди може да се достигнат различни равнища на оптимално функциониране и че някои неблагоприятни характеристики на средите затрудняват този процес (Величков, Радославова, Петков, 1996). Подобни резултати са получени и при изучаване на връзката между условията на труд на медицински работници и удовлетвореността от работата в изследване на Петкова и Шишков (1993). Те намират, че негативното възприемане на работната среда снижава преживяванията на автономност и приемане на себе си.

Биологични подходи към изучаване на личността

Методологичното изискване да се изследва човешката индивидуалност в нейната тотална цялост стимулира интеграцията на чисто психологичните изследвания с биологично ориентираните дисциплини на психологията. Общият модел на този интегративен подход най-ясно е формулиран от Zuckerman (1993), който предложи да се използват чертите като пределно общо описание на индивидуалните различия и начален ориентир при изучаване на биологичните основи на човешката индивидуалност. Според него могат да се очертаят следните равнища на анализ на личността:

Личностни черти

Социално поведение

Условни рефлекси и научаване

Физиология

Биохимия и ендокринология

Неврология

Генетика на поведението (р. 74).

Идеята на този автор е, че особеностите на функциониране на всяко по-ниско равнище се отразяват върху останалите по-високи нива. Поради това, без да се изключва правомерността на изследванията, които се ограничават само до едно ниво, е целесъобразно да се разработват интегративни модели за комплексно изследване на човешката индивидуалност като се използват за отправна точка различията по личностните черти. Ако тези различия са показателни за особеностите на цялостната организация и функциониране на индивида, то с увереност може да се търсят основанията им на по-ниски равнища. Примери за такъв подход са изследванията на Zuckerman (1994) върху търсенето на усещания и на Eysenck (1993) върху психотизма и екстраверсията. Теорията на чертите успешно се използва и в изследванията върху генетичните основи на личността. Обзорът на тези изследвания показва, че повторяемо се установяват генетични влияния върху всички черти от модела на Голямата Петорка (Bouchard, 1993). Използването на този модел като отправна точка за изучаване на индивидуалните различия на всички равнища на организация и регулация на поведението очевидно се оказва най-перспективното направление в научното изследване на личностните черти. Освен това, проучванията на биологичните основи на индивидуалното поведение са значителна крачка в развитието на психологията на личността като научна дисциплина.

У нас изследванията на връзката между психичната регулация и биологичните аспекти на функциониране на организма се изучават главно от медицинска гледна точка. От 1993 г. излиза специализирано издание – сп. „Психосоматична медицина“ (гл. редактор В. Иванов), но в него са отразени предимно клинични наблюдения за връзката между индивидуално-психични особености и соматични заболявания. Системното изучаване на връзката между личностните черти и индивидуалните биологични особености обаче е слабо застъпено. Може да се отбележи изследването на Николов (1992) върху генетичните основи на скала L от личностния въпросник на Айзенк и работата на Тодорова, Евтимова и Николов (1992) върху връзката между имунната защита, преживения житейски стрес и стратегиите на справяне с него. Тази слаба представеност у нас на изследванията на биологичните аспекти на личността се обуславя от почти пълната липса на взаимовръзки между изследователи от различни направления, а така също от финансовите ограничения, с които трябва да се съобразяват българските учени.

Заключителни бележки

Има ли действително нови идеи в психологията на личността? Читателите, които са запознати с тази дисциплина лесно ще забележат, че много от очертаните съвременни тенденции имат вече дълга история. Ориентацията към интегрално изучаване на человека като био-психо-социално същество е съвременен вариант на подходите, развити още през 60-те години от Ананиев и Мерлин в руската психологична традиция. Изследванията върху психичното благополучие и интегрираната личност имат своите предшественици всред представителите на хуманистичната психология, които през 50-те години, че дори и по-рано, наблюдаха върху самоактуализацията и себереализацията на личността. Взаимодействието между личностните и средовите фактори заема централно място в разработената от К. Левин теория за полето. Концепта за личните стремежи твърде малко се различава от традиционното схващане за ценностите. Анализът на езика като средство за описание на чертите е правен от Кетел в началото на неговите изследвания за изграждане на факторен модел на личността. Всичко това навежда на мисълта, че действителен прогрес в научната дисциплина няма. Към това трябва да се добави, че все още нямаме общоприета парадигма и „...не е ясно дали ние наистина строим основа за натрупване на трайни знания“ (Pervin, 1990, p. 726). Очевидно, психологията на личността до голяма степен продължава да експлоатира традиционни идеи и подходи към изучаване на человека.

Известен прогрес обаче все пак има. Той може да се види в новите

разбирания за природата на личностните черти, в разширяването на връзките с другите психологични дисциплини и засилващата се интеграция с тях, в осъзнаване на действителната сложност на изучаваните феномени и свързаното с това развитие на методическия апарат, в хуманистичната ориентация към изучаване на психологическото благополучие и оптималното функциониране на личността. Особено перспективно изглежда движението към задълбочено вникване в биологичните основи на човешката индивидуалност, от където може да се очаква получаване на ново знание и излизане от затворения кръг на традиционните идеи и подходи. Струва ми се, че психологията на личността е пред прага на качествено преобразуване, но този момент още не е настъпил. Подготовката за него обаче е в пълен ход.

Българската психология засега успява да се развива в крак с новите тенденции, но в близките години този темп едва ли ще се запази (поради нарастващата информационна изолация от световния научен живот – липса на абонаменти за основни списания, ограничени възможности за включване в мрежите на Интернет, а така също поради ограничаването на средствата за фундаментални изследвания). Особено голямо изоставане се наблюдава в изследванията върху биологичните основи на личността. Това, което досега е направено има инцидентен характер, а не е плод на определена цялостна програма. Съществуващата сега политика на обособено развитие на отделните научни дисциплини (както в БАН, така и в университетите) не способства за излизане от това състояние, а в близкото бъдеще с очакваната рестриктивна кадрова и финансова обезпеченост на научните звена ситуацията едва ли ще се промени. Само по-голямата отвореност за контакти между специалисти от различни области и разработването на добре обмислени мащабни интердисциплинарни проекти могат да помогнат да се запази и развие равнището на изследвания върху личността в българската психология.

ЛИТЕРАТУРА

- Байчинска, К. (1993). Функционална организация на мотивационната перспектива за бъдещето в средна възраст, *Българско списание по психология*, 2, 54–69
- Байчинска, К. (1997). Между свободата и равенството. Ценностите в условията на прехода, Непубликуван ръкопис
- Величков, А. (1990a). Методологични проблеми в психологията на личността на Запад. I. Съвременни подходи при тяхното решаване, *Психология*, 5, 13–19
- Величков, А. (1990b). Методологични проблеми в психологията на личността: II. В търсене на алтернативни решения, *Психология*, 6, 10–15

- Величков, А., Радославова, М. (1995а). Теоретични проблеми при изучаване на адаптацията и нагаждането на личността, Българско списание по психология, 2, 45 –
- Величков, А., Радославова, М. (1995б). Социалната среда като условие за адаптация на личността, Българско списание по психология, 3, 29 – 41
- Величков, А., Радославова, М., Петков, Г. (1996). Оптимално функциониране на личността в социалната среда, Непубликуван ръкопис
- Николов, М. (1992). Скала L от личностния въпросник на Айзенк и дагностиката на личността, Българско списание по психология, 1, 10 – 19
- Петкова, М., Шишков, А. (1993). Условия на работа и удовлетвореност от труда на медицински работници, Българско списание по психология, 3, 28 – 37
- Тодоров, В. (1996). Описание на личността чрез лексикалните средства на българския език, Проект № МУ – 45/30.05.1996, НФНИ – МОНТ
- Тодорова, И., Евтимова, В., Николов, К. (1992). Имунологични корелации на житейския стрес и социалната подкрепа, Българско списание по психология, 2, 37 – 49
- Angleitner, A. (1991). Personality psychology: Trends and developments, European Journal of Personality, 5, 185 – 197
- Avia, M.D. (1997). Personality and positive emotions, European Journal of Personality, 11, 33 – 56
- Barker, R.G. (1987). Prospecting in environmental psychology: Oskaloosa revisited, in: D. Stokols, I. Altman (Eds), Handbook of Environmental Psychology, New York: Wiley
- Barton, S. (1994). Chaos, self-organization, and psychology, American Psychologist, 49, 5 – 14
- Borkenau, P. (1990). Traits as ideal-based and goal-derived social categories, Jurnal of Personality and Social Psychology, 58, 381 – 396
- Bouchard, T.J. (1993). Genetic and environmental influences on adult personality: Evaluating the evidence, in: J. Hettema, I.J. Deary (Eds), Foundations of Personality, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Caprara, G.-V. (1996). Structures and processes in personality psychology, European Psychologist, 1, 14 – 26
- Caprara, G.-V., Van Heck, G.L. (1992). Personality psychology: Some epistemological assertions and historical considerations, in: G.-V. Caprara, G.L. Van Heck (Eds), Modern Personality Psychology. Critical Reviews and New Directions, New York, Harvester/Wheatsheaf
- Church, A.T., Katigbak, M.S., Reyes, J.A.S. (1996). Towards a taxonomy of trait adjectives in Filipino: Comparing personality lexicons across cultures, European Journal of Personality, 10, 3 – 24
- Diener, E., Fujita, F. (1995). Resources, personal strivings, and subjective well-being: A nomothetic and idiographic approach, Journal of Personality and Social Psychology, 68, 926 – 935
- Digman, J.M. (1990). Personality structure: Emergence of the five-factor model, Annual Review of Psychology, 41, 417 – 440
- Emmons, R.A. (1986). Personal strivings: An approach to personality and subjective well-being, Journal of Personality and Social Psychology, 51, 1058 – 1068
- Emmons, R.A. (1995). Levels and domains in personality: An introduction, Journal of Personality, 63, 341 – 364
- Emmons, R.A., Diener, E. (1985). Personal correlates of subjective well-being, Personality and Social Psychology Bulletin, 11, 89 – 97
- Emmons, R.A., King, L.A. (1989). Personal striving differentiation and affective reactivity, Journal of Personality and Social Psychology, 56, 478 – 484
- Endler, N.S. (1993). Personality: An interactional perspective, in: J. Hettema, I.J. Deary (Eds), Foundations of Personality, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers

- Eysenck, H.J. (1993). From DNA to social behaviour: Conditions for a paradigm of personality research, in: J. Hettema, I.J. Deary (Eds), *Foundations of Personality*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 55 – 66
- Forgas, J.P., Van Heck, G.L. (1992). The psychology of situations, in: G.-V. Caprara, G.L. Van Heck (Eds), *Modern Personality Psychology. Critical Reviews and New Directions*, New York: Harvester/ Wheatsheaf
- Hettema, J., Kenrick, D.T. (1989). Biosocial interaction and individual adaptation, in: P.J. Hettema (Ed), *Personality and Environment: Assessment of Human Adaptation*, New York, Wiley
- Hettema, J., Van Heck, G.L., Brandt, C. (1989). The representation of situations through films, in: J. Hettema (Ed), *Personality and Environment: Assessment of Human Adaptation*, New York: Wiley
- Hettema, J., Deary, I.J. (1993). Biological and social approaches to individuality: Towards a common paradigm, in: J. Hettema, I.J. Deary (Eds), *Foundations of Personality*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Hettema, J. (1989). Behavioral observation: Traits, situations or interactions, in: J. Hettema (Ed), *Personality and Environment: Assessment of Human Adaptation*, New York: Wiley
- Hettema, J. (1993). Biosocial adaptation: A strategic – tactical approach to individuality, in: J. Hettema, I. J. Deary (Eds), *Foundations of Personality*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers
- Hofstee, W.K.B., Kiers, H.A.L., de Raad, B., Goldberg, L.R., Ostendorf, F. (1997). Comparison of Big-Five structures of personality traits in Dutch, English and German, *European Journal of Personality*, 11, 15 – 32
- Lucas, R.E., Diener, E., Suh, E. (1996). Discriminant validity of well-being measures, *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 616 – 628
- MacDonald, K. (1995). Evolution, the Five-Factor Model, and levels of personality, *Journal of Personality*, 63, 525 – 567
- Magnuson, D. (1981). (Ed.). *Towards a Psychology of Situations: An Interactional Perspective*, New Jersey: Erlbaum
- Magnusson, D. (1990). Personality research – challenges for the future, *European Journal of Personality*, 4, 1 – 17
- Murtha, T.C., Kanfer, R., Ackerman, P.L. (1996). Toward interactionist taxonomy of personality and situations: An integrative situational – dispositional representation of personality traits, *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 193 – 207
- Pervin, L.A. (1990). Personality theory and research: Prospects for the future, in: L.A. Pervin (Ed), *Handbook of Personality. Theory and Research*, New York: Guilford Press
- Quevedo – Avado, M.P., Iraegui, A., Anívarro, E.M., Ross, P. (1996). Linguistic descriptors of personality in the Spanish language: A first taxonomy study, *European Journal of Personality*, 10, 25 – 34
- Ryff, C.D. (1989). Happiness is everything or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being, *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069 – 1081
- Ryff, C.D., Keyes, C.L. (1995). The structure of psychological well-being revisited, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719 – 727
- Sheldon, K.M., Kasser, T. (1995). Coherence and congruence: Two aspects of personality integration, *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 531 – 543
- Skinner, E. A. (1996). A guide to constructs of control, *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 549 – 570
- Thompson, S.C., Janigian, A.S. (1988). Life schemes: A framework for understanding the search for meaning, *Journal of Social and Clinical Psychology*, 7, 260 – 280

- Van Heck, G.L. (1991). Temperament and the person-situation debate, in: J. Strelau, A. Angleitner (Eds), Explorations in Temperament. International Perspectives on Theory and Measurement, London: Plenum Press
- Van Heck, G. L., Caprara, G.-V. (1992). Future prospects, in: G.-V. Caprara, G. L. Van Heck (Eds), Modern Personality Psychology. Critical Reviews and New Directions, New York: Harvester/Wheatsheaf
- Wicker, A.W. (1987). Behavior settings reconsidered: Temporal stages, resources, internal dynamics, context, in: D. Stokols, I. Altman (Eds), Handbook of Environmental Psychology, New York: Wiley
- Winkel, G.H. (1987). Implications of environmental context for validity assessment, in: D. Stokols, I. Altman, Handbook of Environmental Psychology, New York: Wiley
- Zuckerman, M. (1993). Personality from top (traits) to bottom (genetics) with stops at each level between, in: J. Hettema, I. J. Deary (Eds), Foundations of Personality, Dordrecht: Cluwer Academic Publishers, 73 – 100
- Zuckerman, M. (1994). Behavioral Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking, New York: Cambridge University Press

ОТНОСНО ПОТРЕБНОСТНИЯ МЕХАНИЗЪМ НА ЛИЧНОСТНОТО РАЗВИТИЕ

Л. Л. Кондратиева*

ABOUT NEED MECHANISM OF PERSONALITY DEVELOPMENT

L.Kondratieva

The article discusses the problems related to the notion "need", the origin of needs and their role in the life activity, as well as the development of personality. Different need mechanisms / such as self-determination, self-confirmation, self-realization etc./ in connection with personality development are reviewed.

Проблемът за потребностите е един от ключовите и активно разработвани в психологията. Независимо обаче, от голямото количество разработки посветени на този проблем, редица принципиални въпроси като например, понятието „потребност“, произходят на потребностите, тяхната роля в жизнедейността и развитието на личността, изискват по-нататъшна задълбочена разработка. Необходима е сериозна дискусия по проблема за потребностите с оглед уточняване на основните понятия и тяхното органично въвеждане в теорията за дейността и личността. Последният проблем се оказва най-заплетен предвид предметната отнесеност на потребностите, която поставя развитието на личността в пряка зависимост от многообразните предметни форми на съществуване на света. По-рационален се оказва подходът на Д. А. Леонтиев, който разглежда потребността като обективно отношение между субекта и света, изискващо за своята реализация активност от страна на субекта в процеса на неговата дейност (Леонтиев, 1992, с. 112).

Когато разглеждаме дейността като конституираща характеристика на потребностите е необходимо да уточним, че самото потребностно отношение може да съществува както в материална, така и в идеална форма. Материалният план предполага непосредствено взаимодействие с предмета, неговото потребление или използване в качеството му на инструментариум на дейността, което по своята същност представ-

* Л. Кондратиева – к.п.н., ст.н.с., НИИМО, Москва

лява потреблението. В този случай става дума за формиране на предметно-функционалните потребности, които лежат в основата на жизнедейността. По-нататъшното развитие на личността е обусловено от това, че „отношенията възникващи на основата на потребностите по-нататък могат да се еманципират от тях и даже самите те да станат обект на типично човешките, психологически (духовни) потребности – потребностите от определено отношение към живота“ (Додонов, 1979, с. 7). Тяхното формиране свидетелства за духовното издигане на личността и придобиване от нейна страна на човешката ѝ същност.

Разбирането на условията и закономерностите на този процес придобива актуалност през епохата на научно-техническата революция, осъществяването на която повишава изискванията не само към активността и способностите на човека, но и към неговите нравствени качества „профессионално важните качества, както те бяха разбирали и се разглеждаха като производни от нравствените качества на човека, неговите личностни особености, мотивационната му сфера и йерархията на ценностите“ (Круглый стол, 1991, с. 166).

Необходимостта от внимание към проблемите на нравствеността е толкова по-важно, колкото в нашата страна технологическата революция съвпадна по време с прехода към пазарна икономика, което за съжаление неизбежно води до усилване на егоистичните стремежи на личността (Миллер, 1989). Това на свой ред оказва влияние и върху осъществяването на творческите възможности на човека „доминирането на личната насоченост и фокусирането към себе си, преобладаването на егоистичните тенденции – всичко това... става задържащ фактор за познавателната активност на човека. По такъв начин самата личност си поставя бариера“. (Богоявлensкая, 1989, с. 161). Ниското равнище на нравственото развитие обусловено от индивидуалистичната насоченост на личността не само снижава творческия потенциал, но и води до усилване на деструктивните тенденции в обществото и природата.

Като същество нуждаещо се, страдащо и живеещо за сметка на света на природата (естествена и изкуствена), човекът е зависим и подчинен на необходимостта. Тя се фиксира в потребностите обусловени от природните, социално-икономическите и националните особености на жизнедейността на хората. Задаваните от обществото програми за жизнедейност са достатъчно строги и предупределят както потребностите, така и начините за тяхното удовлетворяване, обезпечавайки по този начин определен начин на живот и единни основания на поведение. Именно по тази причина така тежка и болезнено се преживява смяната на условията на живот (прехода от село в град, от една

страна в друга и т.н.). Крайният случай на трудностите на такова преустройство в системата за жизнедейност е възвръщането към общество на деца отгледани от животни. Техните отношения с околния свят са предустановени от програмите за жизнедейност на този вид животни, които са ги отгледали. Включването в човешката система на отношения се оказва практически невъзможно и такива деца бързо загиват.

Принципното отличие на човешката програма за жизнедейност се състои в това, че предметите за удовлетворяване на потребностите като правило са плод от трудовата дейност на человека. Следователно, удовлетворяването на потребностите при человека е процес опосредстван от труда и при това колективния труд. Необходимостта за удовлетворяване на собствените настъпни потребности чрез съвместна с другите хора съгласувана дейност (при това неразрушаваща, а подобряваща природната среда) поставя на преден план нравствените потребности определящи характера на взаимодействията и стила на общуване между хората. Това води до възникването на своеобразна „обърнатост“ в иерархията на ценностите: базови се оказват нравствените потребности и духовните, без удовлетворяването на които е невъзможно удовлетворяването на предметно-веществените потребности. Тази „преобърнатост“ в иерархията на ценностите изиска специално акцентиране в процеса на възпитанието, което за съжаление не винаги се прави. Игнорирането на труда като първостепенна жизнена потребност и разглеждането му преди всичко като неизбежна необходимост, имаща тясно личен потребителски смисъл, води до егоистична насоченост на личността и ниско равнище на нейното нравствено развитие.

Въпросът за ролята на предметното действие в развитието на интелектуалните и другите способности на человека е разработен достатъчно подробно. Необходимо е само да се подчертава ролята на удовлетворяването на процесуалните и функционални потребности в този процес, т.е. потребностите от функционирането на различните психо-физиологични системи в организма, в това число и системата на ориентировачния рефлекс (рефлекс „Что такое?“ по И.П. Павлов). Постигането на целите в процеса на удовлетворяване на функционалните потребности се проявява в качеството си на механизъм за закрепване на различните видове двигателна активност и следователно за формирането на психомоториката. Когато детето с някаква непонятна страсть удри играчката си в креватчето, то удоволствие му доставя не само произвеждания външен ефект (шума, грохота), но и преди всичко самото движение, неговото качество, играта на психическите и физическите сили. Заедно с това противично формирането на възприятието за света,

тъй като тези потребности не само регулират дейността, но и определя насочеността на основните психични процеси (мислене, чувства и емоции, воля).

Детето, лишено от възможност целенасочено да се движи и взаимодейства с предметния свят, поради определени индивидуални (например слепоглухота) или социални (особености на възпитанието, начина на живот) причини е ограничено в своето физическо и психическо развитие. Ставайки самоцел, играта на физическите и психическите сили на детето обаче води до инфантилизъм и неспособност за самостоятелна и целенасочена организация на жизнедейността.

През етапа на формирането на психомоториката (а и на всяко нова действие) удовлетворяването на функционалните потребности представлява базов механизъм на психо-физиологическо развитие обезпечавайки леко и без особени усилия успешно изпълнение на действията. Въпросът, обаче, не е само в това, „първоначално чисто функционалната потребност от емоционално насищане, преобразувайки се в последствие в стремеж на субекта към определени преживявания на своите отношения към действителността, става един от важните фактори, определящи насочеността на личността“ (Додонов, 1978, с. 103).

Свеждането на жизнедейността към удовлетворяване на виталните потребности, в т.ч. и тези обезпечаващи предметен комфорт, позволява да се говори за потребителска насоченост на личността регулирана от външни стимули. Този тип жизнедейност неизбежно води до задръжки или спиране в интелектуалното и нравствено развитие на личността. „Предметно-вещните“ потребности или потребностите „за себе си“ принципно са насищаеми и тяхното удовлетворяване води до това, че те слизат до равнището на условията за живот, които се забелязват от човека толкова по-малко, колкото по-привични стават за него. По тази причина, подчертава А. Н. Леонтьев – „личността не може да се развива в рамките на потреблението и нейното развитие предполага насока към съзидание, което само не знае граници“. (Леонтьев, 1975, с. 225-226).

За съжаление съществуващата образователна и възпитателна системи ориентират не толкова към съзиданието, колкото към присвояване не само на материални, но и на интелектуални ценности. Чуждото знание, осветено с имената на крупни учени, се присвоява в качеството на истина от последна инстанция, която не подлежи на критика. Това неизбежно води до „вкаменелост“ на съзнанието, изключваща самостоятелно търсене и творчество. Макар съществуването на човека като индивид при тези условия да е обезпечено, то се свежда до положението на роб на традиционния начин на живот и стандартизираните начи-

ни на дейност. Радостта и удовлетворението от живота в този случай не се изключва, но се касае до радости на равнището на емоциите (ситост, комфорт, необходими предмети за бита и пр.).

Излизането от това задълбоко бездуховно съществуване е свързано с разрешаването на противоречието между свободата и необходимостта, определящи готовността на индивида за построяване на собствени жизнени програми и следователно формирането у него на качествата на самостоятелната и независима личност. Този процес няма строга възрастова отнесеност, макар и да предполага наличието на определено равнище на самостоятелност. Той е свързан с преход от дейността подбудждана от „мотиви – стимули“, към дейност обусловена от собствени „мотиви – цели“. Най-важното условие за такава преориентация е заливане на индивидуалността в процеса на дейността, предполагаща отсъствието на императивен натиск за сметка на свободно търсене и разгръщане своеобразието на човека на основата на неговата индивидуалност.

Осъщественото при този процес формиране на механизмите за саморазвитие на личността, т.е. нейната способност да излиза извън властта на строго зададени норми, като формира собствени позволяващи ѝ да усъвършенства не само дейността, но и себе си, способности се основава на важната роля на познавателната активност на човека. Процесът на получаването на ново знание е значим не само по своя практически, но и с личностния си резултат. Положителните емоции съпровождащи процеса на познанието, чувството за „когнитивен комфорт“ стимулира формирането на познавателната потребност – този най-важен елемент в механизма на саморазвитието на интелекта.

Не по-малко значима е ролята на самоопределението, в основата на което лежи осмислянето на реалността дадена на човека, определянето от негова страна на собственото му отношение както към предметната дейност, резултата и своите възможности за успешното ѝ осъществяване, така и смисъла на жизнедейността в цялост. Формирането на смислообразуващите мотиви – това най-важно условие за саморазвитие на личността, характеризира направления от личността избор и насоката, по която ще протече по-нататъшното ѝ развитие. То може да тръгне по линията на самоутвърждаване, самореализация и самоосъществяване.

В съвременните условия на образование и възпитание и при конкурентната борба самоутвърждаването се превръща в самостоятелна тясно лична ценност. В основата ѝ лежи стремежа на човека към висока оценка от страна на привлекателното за него обкръжение (връстници,

възрастни, професионалисти и пр.) и висока самооценка на собственото съответствие с избрания идеал. Избирайки в качеството на симислообразуваща ценост самоутвърждаването, човек се оказва пред необходимостта постоянно да доказва и потвърждава своето съответствие с изискванията на избраното от него обкръжение или идеал. Постигането на устойчив успех предполага прилагането на максимални усилия за съвършенното овладяване на дейността. По тази причина не е удивителен факта, че насочеността на личността ориентирана към самоутвърждаване се разглежда като системообразуващ фактор на нейната структура. При това обаче специално трябва да направим уговорката относно необходимостта от социално ценна насоченост на самоутвърждаването (Рейнвальд, 1987).

Независимо от личната значимост на самоутвърждаването като механизъм и движеща сила във формирането на познавателните интереси и способността на личността неговото превръщане в основа полагаша ценост крие опасност от засилване на егоистичната насоченост, повлияваща особеностите на нравственото развитие на личността. Тази опасност се крие в личната позиция, водеща до пренасяне на вниманието от процеса на достигане на резултата, а следователно и усъвършенстване на дейността и развитието на способностите, към постигането на материалните социални или личностни преимущества. Що се отнася до конкретната форма, в която самоутвърждаването се превръща в самостоятелна симислообразуваща ценост, то тук са възможни различни варианти обусловени от характера и съдържанието на привлекателността (притежанието), а също и възможностите и способностите на човека. Всеки човек избира сам своя път и съответствие с него построява програмата на своята жизнедейност.

Класифицирането на тези програми по никакъв общ критерий не е възможно, тъй като средствата, посредством които се постига желания резултат (самоутвърждаването) са извънредно многогабаритни. По тази причина ще се опитам да разгледам най-характерните случаи.

Човек може да тръгне по най-простия, условно казано животински път посредством силов натиск върху околните. В определен период и при определено обкръжение този път може да даде желания резултат. Полученото обаче, по такъв начин признание или преклонение винаги има временен характер. Срещу „голата истина“ винаги ще се намери друга (с по-мощен юмрук), основана на нравствения или юридически закон и всички преимущества не само ще бъдат загубени, но и могат да се превърнат в нещастие за човека. Що се касае до дейността, която човек използва в този случай, тя на първо място е свързана с реализацията на

физическите възможности, волята и някои други качества на личността.

Самоутвърждаването може да се осъществява и с помощта на вещите. В този случай цеността на личността от нея самата и от околните се оценява чрез количеството и качеството на предметите, които ѝ принадлежат, независимо от факта, че предметно-вещните потребности са насищани, придаването на личностна значимост на предметите извръща смисъла на тези потребности: границите на придобиването на престижни предмети са безгранични. Те не съществуват. Освен това рекламата, приетия начин на живот, общественото мнение, пропагандиращо съответния начин на самоутвърждаване превръща и самия човек във вещ, която трябва да дава печалба: и като производител и като потребител.

Работата, каквато и да е тя, обладава човека само до толкова, колкото му осигурява възможност за придобиване на желаните предмети и за постигане на привличащия го начин на живот. Що се отнася до средствата за достигане на този желан резултат, то действа закона всичко да се прави бързо с минимален разход на сили и да се получава максимум. В такава ситуация „всички средства са добри“. Пренебрежителното отношение към нравствените ограничения при постановката на целите и тяхното достигане води до това, че човек може лесно да встъпи на пътя на социалния конфликт или дори на асоциалното поведение. Това е още една бариера, ограничаваща развитието на личността. При външно благополучие и даже процъфтяване на човека, същият може да се окаже духовно безкрайно беден и в края на краищата сам за себе си неинтересен.

Личното самоутвърждаване може да се осъществява практически посредством всяка дейност. Най-често това е професионалната дейност. В този случай смислообразуващата ценност често се свързва с избора на определено служебно положение, към което човек е готов да се стреми, преодолявайки всякакви препятствия и изхождайки от ония лични преимущества, които това положение би му осигурило. Като правило в този случай човек се беспокои не толкова от моралната отговорност за извършваната работа или хората, за които би отговарял, колкото от своето лично положение и благополучие. Успехите и постижението на другите хора предизвикват ревностно чувство у така ориентирания човек, което може да стане не само стимул за творчество, но и за недостойно поведение (присвояване на чужди постижения, тяхното замълчаване, дискредитация на колеги и пр.). Егоистичната насоченост към личния успех е свързана с преоценка на своите възможности, което не рядко може да стане източник на конфликти на този човек в работата му, в кръга от приятелите, у дома.

Самоутвърждаването с помощта на професионалната дейност може да тръгне и по линията на приемането на обществените цели (развитие на културата, науката, производството) в качеството им на лични цели. В този случай човек се оказва в положение на елемент от цялостната система, успешното функциониране на която подчинява цялата му жизнедейност. В центъра на вниманието на такъв човек застава самия производствен процес, решаването на възникващите задачи, проблеми, знанията и способностите, необходими за тяхното осъществяване. Ръстът на самостоятелността, познавателните интереси, самообразоването, откриват пред такъв човек широки перспективи за професионално усъвършенстване и интелектуално развитие. Така се създават благоприятни условия за разкриване на неговия талант, този диференциран дар на разделните форми на съществуване на културата по израза на Бердяев (1989). При високо равнище на професионализма такъв човек в своето поведение обикновено се ограничава от спазването на приетите в обществото норми (добри или лоши). Другите сфери на жизнедейността му вай-често се оказват извън полето на вниманието му и затова развитието на подобна личност противича едностранично.

Живота на човека в дейността може да се строи и на основата на самореализацията и самоактуализацията, т.е. на базата на стремежа на човека към максимално и пълно разкриване и развитие на собствените лични възможности. По тази причина колкото по-сложна е ситуацията, колкото по-труден е проблема, толкова по-привлекателни са те за човека защото му позволяват да се реализира като творческа личност. Специалистите, разработващи проблема за самоактуализацията и самореализацията на личността (А. Маслоу, Кл. Роджърс, Шл. Бюлер и др.) ги свързват с природната способност на човека да се освобождава от изискванията на обществото. Изведени са и основните черти на такива хора, които обаче, представляват нищожна част от човечеството – около 1% (Аслолов, 1989).

В чист вид ориентацията към един от разгледаните типове на самоутвърждаване и самореализация се среща твърде рядко. Проблемът е в това, че многобройните видове дейности, които човек изпълнява в различните сфери на своята жизнедейност, могат да бъдат различно мотивирани. Това води до възникването на сложна йерархизирана система от полимотивации на жизнедейността, в която различните типове самоутвърждаване и самореализация могат да се съчетават в най-причудливи форми. Това не изключва обаче и наличието на някои общи тенденции.

Човек, подчинил своята жизнедейност на удовлетворяването на соб-

ствените на същни и престижни потребности неизбежно застава на пътя на ограничено развитие и egoистичната насоченост на личността. Съсредоточаването на потребностите свързани с телесния и духовен комфорт достиган чрез леки и преки пътища води до формирането на хедонистическа насоченост, като правило свързана с потребности от низш порядък и неявяваща се най-добра от етическите доктрини (Вилюнас, 1986; Додонов, 1978).

Свои проблеми имат и хората, избрали пътя на самоутвърждаването и самореализацията чрез решаване на различни практически и теоретически задачи. Главният проблем се заключава в това, че задълбочавайки се в отделна конкретна област и тясно специализирайки се, такъв човек губи своята универсалност и цялост. „Знанието като цел, пише В.С. Соловьев, по своето определение не може да има само теоретичен характер; то трябва да отговаря на всичките потребности на човешкия дух и да удовлетворява чрез своята форма всички външни стремежи на човека. Да се отдели теоретическия или познавателен елемент от нравствения или практический елемент, от художествения или естетический е възможно само в тези случаи, когато човешкия дух се разделя на няколко самостоятелни същества, от които едното би било само воля, другото само разум, а третото само чувство“ (Рейнвальд, 1987, с. 229).

За съжаление, новият технически век с неговата тясна специализация успя да разчлени тази цялостност на личността. Заедната със своята работа човек отсича всичко останало като излишно и даже вредно. Възникващата в този случай увлеченост в проблема и тясната специализация често водят към едностранични подход при решаването на проблемите, неотчитащи екологическите, социалните и икономическите последствия от дейността. Именно невниманието към тази многоаспектичност породи глобалните проблеми на съвременността. От гледна точка на интересите на производството, на пазара или социалната заявка, такава позиция може да се разглежда като приоритетна и обществено одобряема: човек отговаря по конкретните обществени потребности и в същото време е социално благополучен. От личностна гледна точка той обаче е вътрешно противоречив и като правило egoцентрично и egoистично ориентиран.

Активната творческа личност може да излезе извън рамките на решаването на конкретните задачи и да се насочи към осмисляне и преобразуване не само на мотивите на дадена дейност, но и на жизнедейността в цялост. В този процес особено важно значение има оценката на ситуацията от гледна точка на общочовешките ценности на получаваните резултати – не само тяхното научно ниво, но и възможните по-

ледствия от тяхното използване, доброто и злото, които те носят. За едни този нов поглед към предметите може да се превърне в личностен крах, а за други – в търсене на по-високи симислообразуващи ценности. Такъв път не е лек и не всеки се решава на него. „Вътрешното преустройство, както отбелязва Г.С. Тарасов – на системите на субективните отношения и форми на активност на индивида е твърде постепен и бавен процес. Бързото протичане на „субективните революции“ само под влиянието на външни фактори е невъзможно, тъй като означава пряка жизнена катастрофа на индивида като живо същество“ (Тарасов, 1979, с. 47).

Преходът към по-високи симислообразуващи ценности е продължителен и напрегнат процес, който се осъществява от човека самостоятелно и по собствена самоинициатива. Той предполага мобилизиране на всички сили, постоянно преодоляване на най-простите, ежеминутни подбуди и самоусъвършенстване. Смисълът на този процес е в отказа от нормативно-ролевото отношение към действителността и освобождаването от властта на външната необходимост, егоцентричните и егостиични стремежи, прехода към ръководство посредством вътрешните мотивационно-смислови или по-точно казано, нравствено-смислови отношения към жизнедейността (Асмолов, 1990; Вересов, 1991). Казано с други думи, това е процес на придобиването в процеса на рефлексията на собствен вътрешен духовен свят, на потребност от отношение към себе си, към своята дейност, към обективната реалност като единство, обезпечаващо съществуването и развитието на света. Личните успехи и постижения, удоволствията в този случай не са приоритетни. Ролята на основен регулатор на жизнедейността изпълняват високи нравствени общочовешки ценности.

В нашия век на все по-нарастваща неумереност и невъздържаност при общественото потребление, на неистов темп на дехуманизация на живота, на обезсмисляне съдържанието на труда и ограничаване на емоционално-чувственото общуване със света, усвояването на общочовешките ценности става жизнена необходимост (Хиггинс, 1990). Смисълът на този процес е в осъзнаването на космическата същност на живота и мястото на човека в нея като мислеща, активна и отговорна съставка на тази цялостност. Подобна позиция предполага формирането на потребности от грижливо отношение към природата в цялото многообразие на нейните прояви, в братско милосърдно отношение към хората, при най-висока взискателност към себе си, скромност и отношение към страданието, като стимули за познание и усъвършенстване на себе си и на света.

Най-важното условие за формиране духовността на човека е единството на интелектуалното и чувствено възприятие за света, на нравствено отношение към него, обезпечаващо цялостност на личността. Издигането на човека до това равнище на развитие предполага преоценка на ценностите и преразглеждане на всички жизнени ситуации, за което е необходимо да престанем да се суетим и да преследваме ежеминутни успехи и наслади (Франк, 1990). Необходимо е да се спрем, да се съсредоточим, да обмислим обективната и субективна реалност и да организираме своята активност, която да се оствършва по две насоки. Първо, по линията на самоосъществяването на себе си като индивидуално своеобразие и активна същност на цялостния свят. Възникващото при това формиране на потребността от постоянно самоусъвършенстване ще свидетелства за встъпването на личността на пътя на саморазвитието, което практически няма граници.

Второ, активността и инициативата на човека трябва да бъдат насочени към преобразуване на ситуацията в цяло на базата на доброто, справедливостта и универсалната отговорност за всичко направено или изпуснато като възможности. Като осъзнава своето единство със света (човечеството, природата, космоса) човек започва да разглежда своята жизнедейност като творчество, като състояние на „тъждество на субекта и обекта, на творящия и творимото, за когото познанието е иманентно битие“ (Бердяев, 1989, с. 346). Обективното значение на дейността и нейният личностен смисъл в този случай съвпадат напълно.

Преходът към ръководството на базата на собствени вътрешни мотиви води до преобразуването на цялата потребностна сфера. Предметно-веществените потребности, като условие за нормален живот запазват своето значение, но престават да имат задоволяващо се значение. Що се отнася до самият човек, то той може да попадне в сложно и противоречно положение. Усещайки себе си като универсално същество, представляващо част от хармоничния свят, човек може да започне да чувства чуждата болка, като своя собствена, да действа в съответствие с това и да преживява цялата пълнота на щастието, свързано с духовния възход.

От гледна точка на всекидневното битие такъв човек става „не от този свят“, което неизбежно води до конфликт със света и неговите разкъсанчи частични объркани, строго egoистични аспекти и норми. Възникващото неразбираителство с тоя окръжаващ човека свят може да доведе до трагични последствия – гонения, самота, непризнаване и пр. За да съхрани своите убеждения и позиции, човек трябва да продължи да работи за духовното си издигане. Необходима му е дълбоко убеденост в собствената правота и власт на собствените ежеминутни подбу-

ди и воля. Днес, това дело престава да бъде задача на единици, а трябва да стане принцип на жизнедейността на всеки човек.

Работата е в това, че техногеният път на развитие, по който ние вървяхме през последните три столетия практически изчерпва себе си. Той поставил човечеството ни само на границата на екологичната катастрофа, но и разруши човека като цялостна личност. „Духовният свят, никога хармончен и единен по същество се превърна в разкъсана вселена. Познавателното, нравственото и естетическото станаха едва ли не напълно изолирани сфери на духа“ (Никитин, 1991, с. 5). Нещо повече, при оценката на дейностните възможности на човека, предпочтанието се дава на неговите интелектуални възможности. Равнището на нравственото развитие обикновено се оценява по социалното качество на дейността, по степента на следване на нормите на обществото. За съжаление, резултатът от дейността като правило е обезличено, а строгото следване на общоприетите норми може да доведе само до възпроизводство на личности и общества със зададени характеристики.

За излизане от социалната и икономическа криза на нашето общество, за по-нататъшното му развитие са недостатъчни парадигмите формулирани от хора, възпитани в условията на остарелите норми. Те са частични и водят до разслоение и разделение на човечеството, до преобладаване на ситуативните egoистични ценности. Развитието на обществото започва с развитие и духовен ръст на всеки негов член. Издигането на човечеството на ново равнище на съзнанието и организацията на живота предполага приемането в качеството на основополагащи общочовешки ценности, смисълът на които е в запазването и усъвършенстването на живота в цяло.

При решаването на този проблем, водеща трябва да бъде ролята на системата за образование. В тази насока е необходима кардинална промяна. Тази задача е толкова по-сложна, колкото по-голяма е и липсата на концепция за такова образование и кадри, които да я реализират. Вероятно работата трябва да започне именно с подготовката на преподаватели. Преимуществото на подобен подход към решаването на проблема е в това, че работата със специалисти, имащи вече съответно образование и професионален опит ще позволи осигуряването на постоянна съвместна рефлексия на процеса и резултатите за самоопределение и самоосъществяване на личността, нейното формиране и развитие на духовния ѝ свят. Заедно с това, съвместната работа на педагогите преподаватели и педагогите, учещи се ще позволи да се отработят по-добре концепциите на развиващото образование, като се определи неговото съдържание, форми и методи на работа.

ЛИТЕРАТУРА

- Асмолов, А.Г. (1990). Психология личности. -М.:Изд-во МГУ.
- Бердяев, Н.Н. (1989). Философия свободы. Смысл творчества. -М.: Правда, 254-580.
- Богоявленская, Д.Б. (1989). Интеллектуальная активность как проблема творчество. - Ростов-на-Дону: Изд-во РУ.
- Вересов, Н.Н. (1991). Культура и творчество как психологическая идея. Психол. журн. С., 154-167.
- Вильюнас, В.К. (1986). Психологические механизмы биологической мотивации. - М.: МГУ.
- Додонов, В.И. (1978). Эмоция как ценность. М.: Политиздат.
- Додонов, В.И. (1979). Эмоциональная направленность личности. Автореф. на соиск. учен. степ. док. психол. наук. -М.
- Леонтьев, А.Н. (1975). Деятельность. Сознание. Личность. -М.: Из-во политич. литературы.
- Леонтьев, Д.А. (1992). Жизненный мир человека и проблема потребностей. Психол. журн., № 2, 107-117.
- Миллер, Р.М. (1989). Этика, развитие и образование. Перспективы. Вопросы образования. № 4 (68), 9-20.
- Никитин, Е.П. (1991). Духовный мир: органичный космос или разбегающаяся вселенная? Вопр. философии. № 8, 3-12.
- Рейнвальд, Н.И. (1987). Психология личности. -М.: Из-во Универс. дружбы народов.
- Соловьев, В.С. (1988). Философские начала цельного знания. Соч. в 2-х т. Т. 2. -М., 139-288.
- Тарасов, Г.С. (1979). Проблема духовной потребности. -М.: Наука.
- Франк, С.Л. (1990). Смысл жизни. Вопр. Философии. № 6, 69-131.
- Хиггинс, Р. (1990). Седьмой враг. Человеческий фактор в глобальном кризисе. (Главы из книги). Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. -М.: Прогресс, 25-75.
- Ценности в кризисном социуме. Круглый стол. Психол. журн. (1991), 154-167.

ПСИХОЛОГИЧЕН ТЕРОР НА РАБОТНОТО МЯСТО

Бистра Ценова*

PSYCHOLOGICAL TERROR AT THE WORKPLACE

B. Tzenova

This paper presents briefly the core and different health, organizational-economical and juridical aspects of the phenomenon psychological terror at the workplace. This known as "mobbing" workplace behavior and its adverse effects deserve special attention because of their wide dissemination during the last years due to the socioeconomical changes. Conflicts and stress in the organizations, incorrect management and communication are analyzed as the real mobbing reasons. At individual level any workforce member - from management to low production floor - is at risk of harassment from a co-worker if they are seen to be 'different' in some way. Its key characteristics, forms and sources (peers or supervisor), causes and stages, related concepts (intrigues and burnout) and its consequences for the individual, the work morale, economy and society as a whole are outlined. Mobbing victims professional credibility is questionned, they suffer different psychosomatic disorders and social isolation and need special therapy. Efficient prevention and intervention measures require changes at the workplace, in the organisations and legislation.

Увод

В психологическата литература понятието „мобинг“ (mobbing, mob англ., тълпа) се появява за първи път през 1990 год., когато шведският специалист по психология на труда Heinz Leymann публикува монография под това заглавие. В своята книга той категоризира „мобинг“ като широко разпространено поведение и описва неговите причини и последствия. Лейман си поставя задачата да направи понятието разбираемо за широката публика с цел това разбиране да стане основата за осъществяване на необходимите промени на работното място и в организацията, тъй като мобинг често зависи непосредствено от съществуващата работна атмосфера и структурата на комуникациите в предприятието.

През последните 2-3 години се отбелязва взривообразно появяване на публикации по свързани с психологичния тормоз на работното място проблеми – здравни, производствени, организационни, правни.

* Бистра Ценова, д.п. – Национален Център по Хигиена, София

Библиографската справка от 256 заглавия върху периодиката в областта на „Психологични фактори на труда и стрес“, издадена от информационната система на немския Федерален институт по охрана на труда в Дортмунд 1996 г., наброява 27 заглавия по темата.

На VII-ия Европейски конгрес по трудова и организационна психология (април 1995, Унгария) на психологичния терор на работното място бе посветен специален симпозиум с доклади от Швеция, Финландия, Австрия, Германия, Унгария.

Целта на настоящата статия е да даде кратко описание на същността на „психологичния тормоз на работното място“, различните му форми, фази на развитие, на причините и условията за възникването му, разграничаването му от сходни състояния и явления, а също така и да се представят основните насоки и подходящите контрамерки за предодоляването му.

Същност и развитие

Психологичният терор на работното място не е толкова нов феномен, но назоването му и засиленото внимание от страна на учените (психолози, социолози, юристи, специалисти по управлението, терапевти) поради масовото му разпространение, свързвано с бурните социално-икономически промени от края на 80-те години, го направи гореша тема, предмет на масов обществен интерес, отразяван от медиите.

Психотерорът се дефинира чрез различни видове дискредитиращо поведение – активно, както и пасивно – по отношение на един индивид, при което въпросното лице е подложено на значителен психичен настиск и принуда. Виновниците често действат без видима понятна причина. За „мобинг“ психичен тормоз се говори, когато на даден индивид системно се създават обективно необусловени крайни неудобства, пречки и упражнения. Leymann (1993) изброява 45 различни начини на поведение, конкретни действия и постъпки, чието прилагане най-малко веднъж седмично, поне на един от тях, в продължение на повече от 6 последователни месеца, означава психологичен терор на работното място.

Днес с „мобинг“ се обозначава както психотерорът „по хоризонта“ – от страна на колегите от същото иерархично равнище, така и „по вертикалата“ (bullying*, англ., злоупотреба със служебното положение) – от страна на различни по ранг ръководители, които от позиция на силата

* В западната литература понякога термините „mobbing“, „harassment“ и „bullying“ се срещат като взаимозаменяеми синоними. – Бел. ред.

правят живота на някои от подчинените си черен – най-често поради реалната заплаха от конкуренция, с цел укрепване и запазване на статута и привилегиите си. Същественото за двете форми на психологичния тормоз на работното място са целенасочената враждебност от страна на колеги или пряк ръководител, проявявана за по-продължителен период от време срещу някой член на работната група, възприеман като изкупителна жертва или конкурент в едно или друго отношение. Ключови характеристики на поведението на ръководителя и на организацията като преследвач са анализирани по-подробно на друго място. (Ценова, 1998).

Богатството от хрумвания, изобретателността за отстраняването на един колега се оказва безгранична. Скалата обхваща широк диапазон от леки убождания, подхвърляния, гримаси; ледено мълчание, стена от недоброжелателство и злоба; постоянно омаловажаване на извършеното и премълчаване на очевидни успехи; стриктно следене, критики и наказания по най-малък повод за неспазване на всички предписания при всесобщ доста либерален режим на работа и изисквания; възлагане на задачи в нереални срокове от време, след изпълнението на които се оказва, че съвсем не са срочни или изобщо ненужни (напр. докладни, отчети); публично рушене на авторитета пред външни и по-ниско поставени служители; до интриги и анонимни писма, сексуално досажддане и преследване, заплахи с телесни увреждания стигащи до убийство. При това вече не се касае да се прогони омразният колега. Често целта е да се унищожи напълно съществуването му. Драстичен пример от практиката е копирането в порнографска снимка лицето на колежка и разпространяването на тази снимка сред съседите на колежката.

Кой може да издържи на такъв тормоз? Душевният стрес води до болест: главоболието, сърдечно-съдовите и стомашните заболявания, нарушенията на потентността, пристрастяването към медикаменти, наркотики и алкохол, са типичните последствия на такова системно малтретиране. Не са за пренебрегване и икономическите последствия за предприятието и обществото.

На основата на изследванията си в Швеция Leymann постулира 4-фазен модел на протичането на мобинг. Многобройните случаи на мобинг описани от него в едноименната книга протичат винаги по един и същ начин: 1. Съществуващите конфликти в дадена производствена единица не се решават конструктивно и водят до влошаване на атмосфера и психосоциално напрежение. 2. Отговорността за това се пренася върху отделен индивид, който реагира с различни психични и психосоматични смущения, докато другите (ако сами не участват активно) отвръщат поглед или безучастно наблюдават атаките и тормозът, на ко-

ито е подложен един от колегите им. Ужасявашото е, че такова поведение се търпи, а никой не е застрахован, тъй като обект е винаги личността. Психичното състояние на жертвата се влошава прогресивно и води до очебийно отбранително поведение, което от своя страна влияе на мнението на околните за засегнатия – получава се един дяволски кръг, описан много добре от Кафка. След известно време влошено то общо психосоматично състояние води и до намаляване на работоспособността, грешки в работата, намалена продуктивност и с това обективно затруднява или забавя работата на съответния отдел. 3. Това е моментът, когато преследвачите опитват да отстраният окончателно жертвата си и „случаят“, т.е. несправяне, негодност, придобива гласност. Необходима и неизбежна става намесата на по-висок ранг авторитети (работодател, профсъюзи, Съвет на предприятието), която обикновено се оказва много закъсняла. Не рядко в такива случаи се стига до явни правонарушения от страна на работодателя и другите обществени инстанции. 4. Често се случва, че ръководството омаловажава ситуацията и предлага погрешни решения, които затвърждават успеха на преследвача. Напр. много по-често преследваните напускат предприятието, вместо истинските виновници. Като „решение“ жертвата се мести на друго работно място или постоянно се прехвърля от отдел в отдел, докато човек бъде принуден да напусне и да си потърси друга работа. Това означава изолиране и отстраняване на индивида от трудовия живот: напусне ли лицето, при търснето на нова работа много бързо се разпространява историята за случилото се на предишната месторабота. Понякога предсрочното пенсиониране или някакъв вид компенсация се представят като решение на конфликта. Не рядко обаче професионалната кариера свършва с настаниване в лечебно заведение, тъй като жертвата е срината психически и социално.

Да обобщим: за да може съществуващият проблем да бъде класифициран като „мобинг“, трябва да са налице едновременно 4 признака: систематично, насочено, повторяющо се, в разрез с правните норми нарушаване на правата на личността.

Различните изследователи на проблема в Западна Европа са единодушни, че психотерорът започва с конфликт, който дълго време се прикрива и не се изяснява изобщо или в най-добрия случай половинчато. По този начин общата атмосфера става все по-нездравословна.

Обуславящи фактори и последствия

Въпросът, как се стига до мобинг, досега няма изчерпателен отговор. Често се изтъкват фактори на средата, обществено-икономи-

ческото развитие, характеристики на работата и организацията, социалната сфера.

Свързани с труда и организационни фактори

Мобингът има много общи корени с интригите, но не е идентичен с тях. Сигурно е обаче, че благоприятната за развитието на интриги в организацията почва създава условия и за възникването на психичен тормоз на работното място. Висок стресов потенциал на работа в съчетание с липса както на социална подкрепа, така и на сформирани или добре функциониращи структури на комуникация (за предаване на информация и обратна връзка) в дадена организация, отсъствието на обща целева ориентация в предприятието и на ясно определени изисквания към отделните длъжности и изпълнители, както и на критерии за оценка на изпълнението, несъответствието между „оторизиран за – търсене на отговорност за“, са фактори, благоприятни за появата на мобинг. В началото почти винаги се установява наличието на конфликт в предприятието, объркане и хаос или кризисно развитие. Първоначалният конфликт и споровете „всеки срещу всеки“ в края на краищата се концентрират върху един индивид. Някой бива набеден за лично отговорен за стреса и неуредиците.

На основата на изследвания в няколко финландски предприятия Vartia (1995) стига до извода, че психологичният терор на работното място всъщност е проблем на стила и особеностите на ръководството на дадената организация, вкл. потискането на комуникацията „по вертикалa“, т.е. на служители от по-нисък ранг с „висшето“ ръководство.

Неправилната организация на работата, неправилното проектиране, задаване, разпределение на задачите и ръководство на работата, причиняват стрес, който е благодатна почва за появата на психологичен тормоз на работното място. Затова при превенцията му важна задача се пада на ръководните кадри, които са отговорни за установяването на атмосфера на обща удовлетвореност от труда.

Икономически и исторически фактори

Драматичните икономически и социални промени в съвременното общество, изострената конкуренция вследствие на несигурността и безработицата, го превръщат в „общество на острите лакти“ с размити понятия за морални норми, в което девизът е да оцелееш на всяка цена. С работата се свързват високи очаквания и като възможност за самосъществяване на индивида. Всички условия за възникването на т. нар. синдром на професионалното изчерпване „бърнаут“ (Ценова, 1993) мо-

гат да бъдат разглеждани и като благоприятни за развитието на мобинг фактори. Индивидуалните потребности се поставят на първо място. Свидетели сме, как все в по-голяма степен единственото, което получава обществено признание и уважение, е успехът и свързаният с издигането на върха социално-икономически статут, често резултат на съмнителни от правна и морална гледна точка действия.

Индивидуални фактори

Възниква въпростът кой става обект на такъв тормоз, съществува ли никаква типология на жертвите. Научните изследвания показват, че особено застрашени са тези лица от работната група, които се отличават от групата по нещо, което обаче не е от значение за и не пречи на изпълнението на общата работа или на крайния резултат от общата дейност, напр.: физически белег или недостатък, заболяване, диалект, вероизповедание, социално-икономическа принадлежност и статут или произход и националност, възраст или пол. Образоването, успехът, високият професионализъм и работоспособност, смелостта и самостоятелността или просто фактът, че си новопостъпил, или облеклото, също се оказват достатъчно основание даден индивид да стане обект на тормоз и преследване. Подчинени биват тероризирани от началниците си, едини колеги от други.

Междудличностни контакти и социална сфера

Както при стреса и поведенческия синдром на бърнаут, добрата социална интеграция и вграденост в различни социални мрежи, в професионалната и извънпрофесионална и семейна среда предпазват в известна степен от отрицателните последствия на психологичния терор на работното място или забавят развитието им. Подобен ефект имат общата стресоустойчивост, общите жизнени нагласи (Sense of coherence, Antonovsky, 1987), миниалият опит и успех, подходът и уменията на индивида за справяне с трудности и стресови ситуации.

Последствия

В сравнение с изследвани от аналогични професионални групи от същия бранш, при жертвите на мобинг се установява извънредно лошо психично състояние (Knorz, Zapf, 1996). След броени седмици започват тежки мигренозни пристъпи, появяват се нарушения на сърденчния ритъм, при самата мисъл за следващия работен ден стомахът се свива на топка. Появяват се мисли за собствената ненужност и самоубийство. В Швеция се регистрират годишно 150-300 случая на самоубийство

вследствие на психичния тормоз на работа.

Последствията на този терор на работното място са чести отсъствия по болест, по-ниско качество на труда, висок процент грешки и не-качествена продукция във фирмите. В Германия пациент, чието работно място е превърнато от колегите му в ад, струва до 25 000 марки годишно. Цената на последствията на душевните терзания в немските предприятия възлиза на кръгло 30 милиарда марки всяка година. В Австрия тези разходи се оценяват общо на 36 miliona шилинга (Niedl, 1995).

Разпространение

Докато доскоро тормозът на работното място се разглеждаше като изключение или като пограничен проблем в професионалното ежедневие, в Западните страни вече са налице достатъчно данни, че психосоциалното и сексуалното преследване (обикновено на новопостъпили с по-нисък статут жени) на работното място се срещат много по-често от очакваното. Междувременно психичният тормоз на работното място е разпространен във всички професионални области, даже и там, където съперничеството, коткуренцията и завистта не би трябвало да са от значение.

Според H. Leymann **всеки четвърти работник или чиновник в Западна Европа е бил поне веднъж жертва на мобинг на работното си място.** Затова си струва да се разяснят мотивите и причините за това явление.

Изследванията на засегнатите в различни страни показват много паралели с получените на представителни извадки в Швеция резултати, но също така и някои различия. Така нареченият фазов модел напр. не се установява при всички изследвани в Германия и Австрия.

В Германия жертвите на психологичния терор на работното място възлизат на близо 2 miliona (Grabner, 1995). Всяка година броят им се увеличава с 120 000 нови жертви. В Източна Германия са засегнати преди всичко жените на около 50г. Безработицата и страхът да не си намерят нова работа е сериозна заплаха за жените на средна възраст в цял свят.

Според немската статистика 44% от случаите се разиграват между колеги, а в 37% от случаите отделни сътрудници са подложени на тормоз от ръководителите си. Поради масовостта на психотерора и неговите жертви в Германия той се обозначава като „всенародна болест“, или „масов спорт на новото време“. Изказват се опасения, че мобинг ще стане най-разпространеното професионално заболяване на бъдещето.

Сродни теории и явления

Психичният терор на работното място има общи корени с интригата и поведенческия синдром на професионалното изчерпване бърнаут.

Психотерор на работното място и интриги

Общите корени на психичния тормоз и интригите днес са свързани със социално-икономическите промени в съвременното общество. Когато главната цел е успехът „изкачването нагоре“, а възможностите за постигането ѝ са ограничени, възниква напрежение, което води до игнориране на законите, в резултат на което се появяват опити за достигане на целта с нелегални средства. При икономика, когато в много случаи се касае за жизнено оцеляване, играта се отклонява от приетите правила и норми (Thau, 1990).

За разлика от пряко насочения срещу един индивид психологичен терор интригата е ловко изплитане на мрежи от полуистини и полупълъжи, коварно подстрекаване и използване на чужди сили да работят в полза на интриганта, за изграждане на собствената му позиция и във вреда на конкурента, при което истинският виновник остава скрит и привидно не носи никаква лична отговорност. Често почва за интриги е конфликтът, причинен от недостиг на средства и блага. Най-често срещаният двигателен механизъм е стремежът към власт и влияние и тясно свързаният с това стремеж към престиж. Корените на интригите се крият в завистта, недоброжелателството, отхвърлянето и ревността (Wittenzellner, 1993). От древността до днес психологичните причини на интригите са останали едни и същи въпреки различните им форми на проява: те се срещат навсякъде там, където се появява нещо неприятно – напр. гастарбайтери, жени на висока длъжност в йерархията или съвместяване на различни култури.

Опитът на различни специалисти-консултанти по фирмена организация и развитие, обобщен от Wittenzellner (1993), показва, че могат да бъдат формулирани 3 закона на интригата:

- 1) Колкото по-отговорна е позицията, толкова повече време има за интриги;
- 2) Колкото по-неэффективна е работата, толкова по-интензивни са интригите;
- 3) Колкото по-продуктивна е дейността, толкова по-малко време за интриги.

Хранителна среда за възникването на интриги, както и на психологичен тормоз във фирмите, са следните характеристики на организацията:

– Системата за повишение и професионално издигане. Добре развита и функционираща система за повишение на конкурсно начало и съревнование, комбинирана със съответните отличителни символи на статуса, води не само до възможно най-високия резултат, но като страничен продукт и до завист, съперничество, болезнено честолюбие. Успехът сам по себе си се превръща в самоцел, чието постигане оправдава използването на всякакви средства.

– Ригидни организационни структури. Тези задкулисни игри процъвтятват в остарели структури със стръмна ѹерархична стълбица и манталитет, при който угодничеството и благоволението са от голямо значение. В такива предприятия липсва способността за открито анализиране и решаване на конфликти. Вместо това те се разглеждат под повърхността и се маскират много изкусно.

– Липса на „прозрачност“. Когато шансовете за кариера и професионално развитие и продвижване са неясни и мъгливи и доброто постижение се оценява и възнаграждава според неясни и не подлежащи на контрол методи и критерии, някои си проправят сами пътя към „справедливостта“ през задната врата.

– Своеволие на ръководителя, достатъчен повод за отмъщение. Когато един ръководител се счита за извънредно значителен, той може да сметне, че е негово изключително право да разполага с информацията по свое усмотрение, като по настроение или частично предава на отделни групи и лица важна информация демонстрирайки сила и власт и така спъства работата на високо квалифицирани работници.

– Loша система на комуникация. Английският социолог C.N.Parkinson описва следната закономерност на общуването във фирмите: Винаги когато в сферата на комуникацията възникне вакуум, той се запълва с всякакъв вид боклук, отпадъци, нечистотии. От тях се образуват слухове, мълви, предположения, които могат да имат ужасен ефект.

– Недостатъчна култура на спора. Когато мирът и спокойствието са обявени за свещени и за благоприличие се придава вид, че цари хармония, обикновено под гладката и лъскава повърхност ври и кипи. Ако няма възможност за изразяване на чувства, вкл. агресия, тогава агресията с проявява в тайна и прикрита форма.

– Неспособност за решаване на конфликти. На конфликтите е присъща собствена динамика и веднъж разгорели се, те могат да ескалират. Полезните се стеснява, позициите се втвърдяват. Ако в предприятието липсват инструменти за откритото им разрешаване, то пътят на интригите е проправен.

– Недостатъчно натоварване. Когато вече не си струва да работиш

добре (няма никакво признание или възнаграждение) или когато отделният индивид не е заинтересован от работата си, то той използва времето си за да измисли някое злосторство.

Последствията за предприятието от този деструктивен вариант на вътрешната конкуренция, както и от мобинга, е превръщането на положителната енергия в разрушителна във вреда на цялото предприятие, което е свързано закономерно с намаляване на продуктивността на дейността.

Психотерор и бърнаут

Жертвите на психологичния тормоз на работното място и на професионалното изчерпване в последната фаза от развитието им си приличат по това, че са еднакво рухнали психически и физически, обезверени, обезнадеждени, без желание за никаква професионална кариера и за живот изобщо, с мисъл за собствената си непотребност и на ръба на самоубийството.

Едините и другите са жертва на силен социален стрес на работа, но движещите сили и механизмите в двата процеса са различни. И професионалното изчерпване и психотерорът са професионални феномени и действат на равнище индивид, при което свързаните с работата проблеми и техните отрицателни последствия се пренасят и в личния живот. Възникването на синдрома на бърнаут обаче е обусловено от същността на работата и е резултат от особен вид стрес, породен от отношението помагаш- зависим (Ценова, 1993, 1997, Ценова и др., 1996), докато психичният тормоз на работа сам по себе си е екстремална форма на социални стресори на работното място и не е свързан с характера и съдържанието на труда.

Въпреки тези различия, трябва да се подчертава, че благоприятните за възникването на бърнаут характеристики на организацията и средата създават условия и за възникването на мобинг. Изброените от Pfifferling and Eckel(1982) белези на организацията – индикатори за предразположеността на съществуващата работната среда към бърнаут се отнасят напълно и за мобинг. Тези характеристики включват: постоянно високи нива на стрес; норма е постоянно „даване“ на други; не се окуражават контакти с персонала по вертикалата; постоянни изисквания за съвършенство; очаквания за допълнителни /извънредни усилия с минимално възнаграждение; не се подкрепят предложения за подобряване на морала; повтарящи се дейности; минимални допълнителни ресурси налице за изисквани допълнителни усилия; отствие на насыпчиване на професионалното израстване; не се насырчава общото участие;

авторитарен стил на ръководство; промените в стратегията и политиката не са свързани с приоритета на проблема; много честа смяна на основната политика в предприятието за да бъде оценена; ригидно предписание на ролите за изпълнителите; убеждение, че игривостта и шегата са проява на непрофесионализъм; постоянно прояваващи се и действуващи „изми“ (сегрегация по пол, възраст, роднинство, образование, шуро-баджанашина и др.); ударение върху предишния успех и на тази база оценка на работата; постоянна смяна на основните правила при определяне на политиката; обръща се минимално внимание на положителната обратна връзка.

Според тези учени, оценка по-висока от 3 точки (по една точка за всяка положително оценена черта) е индикатор, че организацията е предразположена към бърнаут, а следователно и към мобинг.

Превенция и интервенция при психологичен терор на работното място

Тормозът на работното място по вина на началника или колегите се развива в психологичен конфликт с все по-разширяващ се обсег на действие и последствия. Резултатът е не само лично натоварване с последствия както за работоспособността и успеха на индивидуалната труда и дейност, така и за настоящия и бъдещ психологичен климат на работа, но и намаляване на общата продуктивност поради ангажирането на много енергия във вреда на цялото предприятие. Поради това от общ интерес за работници, работодатели и професионални сдружения е да спрат развитието на такива явления. Многоплановостта на проблема изисква мерки от различен характер за решаването му – на ниво индивид, организация, законодателство (Ценова, 1995).

a) на ниво индивид

Изследователите на проблема са на мнение, че не трябва да се изчаква, а трябва да се реагира веднага, защото опитът показва, че психологичният тормоз функционира най-добре там, където засегнатите реагират боязливо и търсят вината в себе си. В такъв случай засегнатият не трябва да се страхува да се обърне към ръководството от най-високо равнище. Важно за предотвратяването на мобинг е по-доброто самочувствие, осъзнаване на и увереност в собствените сили и възможности на работниците.

Изследванията на Knorz and Zapf (1996) в Германия при работещи в металургията и в бюро (чиновници) показват, че много активни

стратегии, предлагани за справяне с мобинга, довели по-скоро до обостряне на ситуацията отколкото до отстраняването й. Успех се отбелязва в случаите, когато лицата били на ясно със себе си, че повече не искат да търпят този тормоз на работното си място и съзнателно се грижели за личностното си стабилизиране и укрепване, и постигали подобрене чрез промяна на ситуацията на работа.

Засегнатият от мобинг има право да се оплаче, може сам да напусне или да задейства освобождаването на преследвача си, да пледира за прекратване на необоснованата дискриминация срещу него, а също и да предяви иск за обезщетение за причинените му вреди.

За жертвите на психотерора в предприятието се оборудват специални отделения в районните болници като първото открито в Европа през 1993 г. отделение в горския санаториум в Бад Липшпринге. Там с тях се занимават специално формирани обучени екипи от лекари психолози, трудови терапевти и социални работници, помагайки им да се възстановят, да си върнат куража за работа и живот далеко от стреса и борбата за кариера и изместване. Върховната заповед е: **силата може да се изучи, напускането е капитулация, предателство спрямо себе си**. Между занятията със спорт, игра и художествено моделиране (напр. извайване фигурка на преследвача като диво, фантастично и всяващо страх животно) се провеждат единични и групови сесии, на които още веднъж се проиграват специалните ситуации на работното място. Или се упражняват заплашителни разговори с колегите или шефа. По този начин се пробва и тренира правилната реакция. Така напр. в болницата в Бланкенбург в Източен Харц с автогенен тренинг и хипнотични сеанси, стъпка по стъпка, отново се изгражда самочувствието и себеуважението на психично сринатите пациенти. Желателно е тези пациенти да се лекуват по местоживеещие в привичната им среда, за да избегне илюзията, че човек е на санаториално лечение и проблемите са далеко и не съществуват вече. Немислимото на пръв поглед начинание за среща на достатъчно стабилизирана се пациент с неговия преследвач под надзор на психолог дава много добри резултати. Виновник и жертва се изправят един срещу друг. Тази стъпка не е съвсем близопасна, тъй като омразата е заседиала дълбоко. Опитът в немските клиники показва, че повечето виновници приемат такава среща и че за изненада на всички участници, при това проблемите често се решават. Понякога се установява, че преследвачът „изобщо не е имал това предвид“. На виновника става ясно, какво всъщност е причинил. Често и за двете страни това е първата нереализирана досега възможност да се каже и обсъди всички и да се започни отново.

б) на ниво организация

Както вече изчерпателно разяснихме по-горе, всички изследователи на проблема единодушино подчертават, че от особена важност за предотвратяването на психотерора на работното място са отворените структури на комуникация, чувствителността, знанието и възприемчивостта на ръководните кадри за съществуващия проблем и обуславящите го фактори.

Предохранителни мерки са методите на включване на нови сътрудници, редовни разговори със завеждащите и отговорните за персонала, общи обсъждания в непосредствената работна група. Колкото по-рано се обърне внимание на проблема и се започне решаването му, толкова по-ефективно става това. Задача на ръководителите е, да се погрижат за добрите условия и организация на труда, тъй като по този начин могат да се избегнат много проблеми, ненужен стрес и възникване на напрежение на работното място.

Анализирали многобройните стресори на работното място във Великобритания Chilcott (1993) обръща специално внимание на такива вътрешни за предприятието проблеми като потискане, терор и дискриминация на работното място и предлага 3-фазова програма за консултация и помощ на засегнатите от компетентни доверени специалисти в предприятието, както и съответната подготовка и „просвещаване“ на ръководния персонал с цел осъзнаване на проблема и последствията му за индивида и предприятието като цяло, както и тяхната лична роля и отговорност.

При наличието на оплакване от преследване и тормоз, Съветът на работниците в предприятието може да се занимава с проблема, да попречи на нежелани премествания от едно работно място на друго, да поиска уволяняването на виновниците и да напомни на работодателя задълженията му.

Засегнатият от мобинг има право да се оплаче на ръководителя си и да се опита да промени ситуацията, като при това посредничество може да е много полезен и асистент от трудово-медицинската служба след съответното обучение. Разноските по обучението на специалисти за изпълнението на тази трудна задача впоследствие се оправдават много бързо.

в) законодателство

Поради значителността на проблема и социалните му и икономически последствия, шведските фондове по работна среда финансираят съответните изследвания в тази област, насочени към решаването на проблема. Западните изследователи са единодуши, че в случая се ка-

сае за нарушаване основните права на личността и затова се касае за юридически проблем и е необходима юридическа намеса. Като средства за борба с мобинга се обсъждат помирителни дела и обсъждания на социално равнище с включване на работодателя и организации на работниците. Трудовото законодателство в Швеция и Германия дава възможност за защита срещу психичния тормоз. Различни членове и параграфи задължават работодателя и задължително съществуващите там „Съвети“ на предприятието (форма на работническо-менеджърско управление и контрол) да се грижат за правата на работника и да контролират спазването им. В Швеция в това отношение са много по-напред – тя е първата страна, която забранява психологичния тормоз на работното място. Със закон работодателите са задължени с всички средства да се борят срещу изолирането, дамгосването и унижаването на отделни работещи от колегите им или от началника.

До влизането в сила на такъв закон и в нашата страна, могат да бъдат следвани следните съвети, оправдали се като ефективни в Швеция и Германия: след приключване на работния ден максимално отдалечаване от дневния стрес и разтоварване; да се търси откът разговор, при необходимост да се търси съдействието на Управлятелния съвет или на синдикалните организации; да се създадат телефони на доверието за мобинг; групи за помощ подобно на тези на анонимните алкохолици, да се разпространяват знания по проблема мобинг чрез периодичните и научно-популярните издания, радиото, телевизионни предавания. Полпуляризирането на тези знания само по себе си е вече първа стъпка в посока превенция на психологичния терор на работното място.

Методи за определяне

За определянето на наличието и честотата на психологичния терор в дадена организация Leymann създава въпросника LIPT (Leymann Inventory of Psychological Terrorization). Оценената с него честота на мобинг в три цеха на най-големия стоманодобивен завод в Швеция напр. показва, че като жертви на психологичен тормоз могат да бъдат класифицирани 3% от работещите там.

Като индикатор за наличието на тъкъв проблем при скринингови епидемиологични изследвания служи установяването на висок процент лица с психосоматични оплаквания, неврозоподобни тенденции, изразено намерение за напускане и неудовлетвореност от живота и труда в комбинация с висок процент недоволни: от ръководителя си, от отношенията с колегите, от липсата на автономност и участие в организа-

цията и вземането на решения на работа, от неясните и неопределени изисквания на работа, от съществуващата система за професионално развитие и възнаграждения. Собствените ни изследвания през последните няколко години (Ценова, рък. 1996) убедително показват, че тези оплаквания са широко разпространени при различни професионални групи (35 – 55%).

Заключение

Важно е да се знае, че психологичният терор на работното място не е проблем на отделния индивид, а възниква като резултат на ясно определени организационни структури, на „боледуващи“ предприятия. Последствията му за индивида, за обществото и за икономиката като цяло са значителни и затова проблемът заслужава специално внимание. За преодоляването и отстраняването му е необходима външна юридическа намеса и високо квалифицирана психологична помощ. Ръководните кадри в предприятието трябва да обърнат повече внимание на проблема, и да се погрижат да се заемат колкото се може по-рано с ефективното му решаване. Към интервенцията се отнася и информацията за наличие, същност и последствия на проблема.

ЛИТЕРАТУРА

- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco, CA, Jossey-Bass.
- Becker, M. (1995). Rehabilitation of harassment victims. 7-th European Congress on Work and Organizational Psycho-logy, 19-22 April, Gyor, Hungary.
- Chilcott, D. (1993). Stress in the workplace - How counseling can help. The safety and health practitioner, 4(11): 13-15.
- Grabner, R. (1995). Volkskrankheit Mobbing. Die Klinik der getretenen Seelen. "F.F. dabei". 11.-17.11.1995: 8-11.
- Kaucsek, G., Simon, P. (1995). Psychoterror and "risk-management" in Hungary. 7-th European Congress on Work and Organizational Psychology, 19-22 April, Gyor, Hungary.
- Knorz, C., Zapf, D. (1996). Mobbing - eine extreme Form sozialer Stressoren am Arbeitsplatz. Zeitschrift fuer Arbeits- und Organisationspsychologie, 1(40): 12-21.
- Leymann, H. (1993). Mobbing. Psychoterror am Arbeitsplatz und wie man sich dagegen wehren kann. Rowohlt, Reinbeck.
- Niedl, K. (1995). Mobbing / Bullying in two Austrian companies: effects on well-being. 7-th European Congress on Work and Organizational Psychology, 19-22 April, Gyor, Hungary.
- Pfifferling, J-H., Eckel, F.M. (1982). Beyond Burnout: Obstacles and Prospects. In: W.S. Paine (Ed.). *Job Stress and Burnout*. Sage, London, 257-266.
- Thau, M. (1990). *Intrigen, Heimtücke und Verschlagenheit im Alltag*. Verlag Aktuell, Bonn.

- Vartia, M. (1995). Bullying (mobbing) - a question of leadership. 7-th European Congress on Work and Organizational Psychology, 19-22 April, Györ, Hungary.
- Wittenzellner, C. (1993). Die Meister des Komplotts. *Psychologie heute*, 7:30-35.
- Zapf, D., Knorz, C., Kulla, M. (1995). Causes, coping and consequences of mobbing (psychological terror at the workplace): results from two German field studies. 7-th European Congress on Work and Organizational Psychology, 19-22 April, Györ, Hungary.

**МОРАЛНИТЕ ЦЕННОСТИ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ
КАДРИ В СИТУАЦИЯ НА ПРЕХОД**
/Върху материал от симулационна игра/
Елиана Пенчева*

**MORAL VALUES OF THE PEDAGOGICAL PERSONNEL
IN A TRANSITION SITUATION**
/on a material of a simulation game/

Eliana Pentcheva

The aim of the study is to examine the basic values, leading teachers and principals of the schools, in resolving moral dilemmas. Because of the limitations of using questionnaires in such kind of investigations, a simulation game from a group-dynamic psychotrainning is applied. The task is to make a group decision – a consensus in a catastrophic situation. The sample includes 57 subjects – 24 teachers and 33 headmasters. The results show both similarities and differences between the two populations. The similarities are that the decisions of the two groups are subordinated to biological criteria in a combination with clear-cut spiritual criteria. Teachers are more definite in rejecting addict behavior and ethnic differences than „rough power“ and sexual freedom. For the principals the two poles of the dimension „masculinity-femininity“ are equally unacceptable and there is a resemblance in the way they reject minority and psychic disease. The conclusion is that the pedagogical staff in our country shows a certain tendency to be still attached to some authoritarian values.

Глобалните промени в нашето общество предлагат нови възможности и алтернативи за избор. Това предполага преосмисляне и преструктуриране на съществуващата ценностна система, която не съответства на новите реалности. Позовавайки се на типологията на ценностите, предложена от Хофтейд /Hofstede, 1980/, Перлаки приема, че в зависимост от характера на своята политическа система преди прехода, страните от Източна Европа се характеризират с голяма дистанция от властта, силно избягване на несигурността и висок колективизъм. Той допуска, също така, че България наред с бивша Югославия и Румъния има по-мъжествена национална култура, отколкото другите страни от Източния блок /Perlaki, 1994/. Под „мъжественост“ се разбира „степента, в която доминиращите ценности в обществото са „мъжествени“ – асертивност, натрупване на пари и вещи и никаква грижа за другия, за качеството на живота или хората“ /Hofstede, 1980, стр. 46/.

* Е. Пенчева – доц., ЦИУУ, София

На фона на тези най-общи предположения особен интерес представляват резултатите на българските автори, изучаващи доминиращите ценности в нашето общество в момента. Така например, Стоилова и Попова установяват, че у българина липсва страстно отношение към свободата, че някои българи дори допускат ограничаване на личната свобода от държавата и, което е особено интересно, изпитват носталгия по деспотичната власт /Стоилова, Попова, 1994/. В по-друг ракурс разглежда ценностната система на българина Байчинска /1994/. Тя определя като основна ценностна промяна увеличаване значимостта на свободата и намаляване тази на властта, като подчертава, че това все още не означава цялостна реорганизация на ценостната система и приоритет на демократичните ценности на Западна Европа. Тези констатации са направени върху контингент, който включва и извадка учители, което ги приближава до перспективата на предлаганото изследване: доминиращите ценности на педагогическите кадри у нас в условията на преход.

Съвременната ситуация на промяна извежда на преден план една много важна, но необичайна за българските учители и директори роля – ролята на „агент на социалната промяна“. Известно е, че преобладаващата част от действащите в момента педагогически кадри са се формирали като специалисти и са упражнявали професията си в рамките на една централизирана и авторитарна образователна система. Наблюденията на училищната практика показват, че съществува противоречие между техния минал професионален опит и възникналите нови потребности на педагогическата действителност. Това противоречие създава сериозни трудности в адаптацията на тези кадри, тъй като тя се осъществява в ситуация на неопределност, несигурност и липса на умения за адекватно професионално поведение. Анализираният процес има редица конкретни проявления, но най-фрариращото е задълбочаващата се пропаст между ученици и педагози, която се превръща в сериозна заплаха за устоите на българското училище като институция.

Един от белезите на съвременното състояние на нашето общество се дефинира като „криза на ценностите“. По логиката на своята професионална определеност и по силата на инновационната си роля, извикана на живот от съвременните условия, педагогическите кадри са един от двигателите на многострания и противоречив процес на формиране и промяна на някои базисни за българина ценности, в най-сензитивния за възпитателни въздействия, а и най-динамичния период от живота на човека -училищната възраст. Основното професионално средство на учителя е собствената му личност, тъй като педагогическата дейност се

определя като комуникативна и помагаща. В логиката на тези разсъждения възниква идеята, че би било интересно и полезно да надникнем в неговата ценностна ориентация, такава, каквато е тя в момента.

Любопитно е да се установи какви промени настъпват в нея в периода на преход и доколко тези промени догонат бързия ход на времето. Особено невралгичен аспект на този проблем е типичният за тази професия консерватизъм, който се разглежда като проява на професионализирането на личността /Жекова, 1984; Грановска, 1984; Пенчева, 1988/. Тези въпроси ме насочиха към целта на проведеното изследване: да се установи кои са основните ценности, ръководещи учителите и директорите, при решаването на морални дилеми. Или, казано по друг начин, кои са ценностите, които движат в най-голяма степен моралния избор на тези кадри, когато се налага да решават съдбата на други хора.

От тази цел произтичат следните задачи:

1. Да се направи съдържателен психологичен анализ на доминиращите ценности, които определят отношението на учителите и директорите към другия човек.
2. Да се интерпретират тези ценности в зависимост от конкретната професионална роля на изследваните лица в училището /съответно учители и директори/.

Основното допускане при провеждането беше, че учителите и директорите все още проявяват известна привързаност към авторитарните ценности и са склонни да прилагат директивни подходи при решаване на морални дилеми, свързани със съдбата на други хора.

Изследвани лица: общо 57 души, учители и директори на училища, преминали групово-динамичен тренинг за комуникативни умения в СУ „Св. Кл. Охридски“ – ЦИУУ. Този брой е разпределен в четири групи, които са обозначени като I, II, III и IV група. Участниците в I и II група са учители, а в III и IV група – директори. Броят изследвани лица във всяка група е различен: I група – 11 души; II група – 13 души; III група – 17 души; IV група – 16 души.

Метод и процедура

Поради известното несъответствие между декларирано и реално поведение /парадокса на Ла Пиер/, което е един от основните недостатъци на изследването на ценности с въпросници, предпочетох един метод, който не е толкова надежден от статистическа гледна точка, но е по-иллюстративен, като се има предвид трудно доводимата природа на изучавания психичен феномен. Това е симулационната игра, известна у нас като „Спасете вашите души“. Тя представлява взимане на решение

в катастрофична ситуация. Изследваните лица трябва да изберат 6 от общо 10 души, които евентуално ще продължат човешкия род след унищожителна трета световна война.

Инструкция:

„Ето с каква информация разполагате за 10-те человека в скривалището:

1. Едно 16-годишно момиче със съмнителна интелигентност, което не е посещавало училище през последните 2 години. В момента е временно в третия месец.

2. Един въоръжен цивилен служител на полицията, който няколко пъти е бил наказван и понижаван в служебната йерархия за свързаната с неговата импулсивна натура бруталност при изпълнение на задълженията.

3. Един 76-годишен свещеник.

4. Една 36-годишка лекарка, която поради прекарани гинекологични заболявания няма да има собствени деца.

5. Един 45-годишен цигулар, който злоупотребява със сънотворни и е регистриран в Центъра за борба с наркоманиите като употребяващ кокаин.

6. Един 21-годишен циганин с мюсюлманско вероизповедание, който преди два месеца е бил уволнен от армията. Без професия и с незавършено средно образование.

7. Една 39-годишка бивша проститутка, която през последните 5 години живее като заможна рентиерка и членува в различни благотворителни организации.

8. Един 49-годишен архитект, който не крие, че е бисексуален.

9. Един 26-годишен студент по право – син на високопоставен правителствен чиновник.

10. Приятелката на студента по право – 25-годишка, фотомодел, прекарала последните 9 месеца в психиатрична клиника и силно зависима от лекарствата, които взима. Двамата категорично отказват да се разделят.

Запишете номера на хората, които Вие лично смятате да останат в скривалището, за да могат да оцелеят и евентуално да продължат човешкия род след унищожителната война.“

На първия етап от работата изборът е индивидуален, а на втория се поставя задачата да се постигне групово решение – консенсус. Тази игра се прилага като една от техниките в групово-динамичен психотренинг за развитие на практически умения за професионално-педагогическо общуване, провеждан в СУ „Св. Климент Охридски“ – ЦИУУ.

Използвани са непараметричен критерий на Уилкоксън за двойки

извадкови наблюдения, непараметричен дисперсионен анализ на Фридман за зависими извадки и иерархичен клъстър-анализ чрез програмата SPSS.

Резултати и обсъждане

Беше използвана критерият на Уилкоксън вместо t – критерия на Стюдънт, тъй като извадките не са разпределени нормално. Независимите променливи са групите /фактор „група“/, а зависимата променлива е техният избор.

Прилагаме критерия на Уилкоксън за проверка на близостта между двете групи учители /I и II група/.

Статистически хипотези:

H_0 – общото разпределение на разликите е симетрично на 0.

H_1 – нулевата хипотеза е невярна.

Критична област: за малки извадки / $n < 20$ /, горната и долната 2.5 % области на разпределението на ранговете на Уилкоксън. При $n = 10$ табличната му стойност е $N > 45$.

$$N_{\max} = N_{\text{крит}} = 30$$

$N_{\max} < 45$ – нулевата хипотеза се приема.

Наблюдаваната емпирична стойност на критерия лежи извън критичната област. Следователно, нулевата хипотеза се приема. Според критерия на Уилкоксън разпределенията на изборите на двете учителски групи – I и II са идентични, те са представители на една и съща генерална съвкупност и разликите между тях са статистически незначими.

Проверката на близостта между двете групи директори /III и IV група/ бе проведена по същия начин и показва:

$$N_{\max} < 45.$$

Наблюдаваната /емпиричната / стойност на критерия лежи извън критичната област. Следователно, нулевата хипотеза се приема.

Според този критерий двете разпределения на изборите на директорските групи /III и IV група/ са идентични, те са представители на една и съща генерална съвкупност и разликите между тях са статистически незначими.

Непараметричният дисперсионен анализ на Фридман за зависими извадки беше използван, за да се провери сходството едновременно и на четирите групи.

r = брой на редовете; $r = 10$ /10 обекта/

c = брой на колоните; $c = 4$ /4 групи/.

Хипотези:

H_0 : няма ефект на колоните /групите не се различават/

H_1 : нулевата хипотеза е невярна.

Проверка на H_0 :

Стойност на критериалната статистика – 7.81.

Емпирична стойност – 2.67.

χ^2 емп < χ^2 табл. – H_0 се приема.

Резултатите от дисперсионния анализ водят до заключението, че няма основание хипотезата за липса на влияние на фактора „група“ / липса на ефекта на колоните/, да бъде отхвърлена. Следователно, може да се приеме, че четирите групи не се различават по отношение на резултатите от експеримента – избора на лицата от предложения списък.

Резултатите от обработката на данните с тези два статистически метода дават основание да се предполага, че изследваните групи са сходни по разпределенията на груповите избори /решения/.

От съществуващите класификации на ценностите /Rokeach, 1973; Hofstede, 1980; Schwartz, 1992/ най-подходящи за интерпретацията на тези резултати се оказаха схемите на Хофтстийд и на Шварц. При обсъждане на отделните кандидатури изследваните лица се ръководеха основно от двата общи критерия: биологично оцеляване /продължение на рода/ и духовно възпроизвъдство. На табл. № 1 са представени четирите групови решения.

Таблица 1

Колективни решения на четирите групи изследвани лица

Обекти	Колективни решения	I гр.	II гр.	III гр.	IV гр.
16 г. момиче		+	+	+	+
полицай		+	-	+	-
свещеник		-	-	-	-
лекарка		+	+	+	+
цигулар		-	-	-	-
циганин		-	+	+	-
бивша проститутка		+	+	+	+
архитект		-	-	+	+
студент по право		+	+	-	+
приятелката на студ.		+	+	-	+

От таблицата личи, че всяко от колективните решения на I, II и IV група включва четири жени и двама мъже, а общият избор на III група се състои от три жени и трима мъже. Интересен е фактът, че всички избрани кандидати притежават възпроизводствени възможности с едно единствено изключение, което обаче фигурира и в четирите групови решения – лекарката. Какво означава това? Очевидно основният критерий за избор е биологичният при пет от шестте кандидатури. Шестата /лекарката/ не отговаря на условието „способност за биологично възпроизвъдство“, но това е само по отношение на нейно собствено потомство, в същност участието ѝ, както при всяко раждане, така и при подпомагане оцеляването на всички хора в скривалището е от ключово значение. Това бяха и аргументите, които участниците в дискусията изтъкнаха при обосноваването на нейния избор.

Всяка кандидатура освен биологични характеристики притежава и психологични, а тяхното анализиране е особено информативно по отношение на ценостната ориентация на изследваните лица. В този план могат да се разгледат трите избора, които се повтарят във всички групови решения. Това са 16-годишното бременно момиче, лекарката и бившата проститутка. Момичето е безспорният фаворит, който присъстваше и във всички индивидуални решения. Аргументите са очевид-

ни – тя е носител на още един живот, а е и съвсем млада, с доказани способности за възпроизвеждане и може да има още деца. Аргументите в полза на лекарката вече бяха изтъкнати по-горе. Най-любопитни са доводите, свързани с включването на бившата проститутка в списъка на оцеляващите. По възрастова характеристика /39 г./ тя отстъпва на приятелката на студента /25 г./ и в този смисъл е по-малко подходяща от нея за продължение на рода. Въпреки това тя е предпочетена пред по-младата жена. Каква е причината за това? Най-често застъпваните становища в нейна полза визираха благотворителната ѝ дейност. Тези доводи определено доминираха над евентуалните ѝ възможности като бъдеща майка и се оказаха решаващи и в четирите дискусии.

В три от колективните решения – на двете учителски и на едната директорска група фигурира двойката „студент по право“ и „неговата приятелка“. Обосновката на този избор беше, че те са млади и могат да имат поколение. Много силна съпротива оказваха част от участниците при обсъждане на психичното заболяване на момичето, но наделя мнението, че тя е млада и вероятността да се справи със заболяването с помощта на своя приятел е голяма. Бяха изтъкнати също така редица съображения, които омаловажаваха заболяването, напр. че то не е наследствено, че е само лека, временна криза и др.п. Специално внимание заслужава фактът, че в споменатите три групи се оформи идеята „да се даде шанс на младостта и любовта“, тъй като те в много голяма степен гарантират качеството на бъдещото поколение.

Наред с разгледаните съвпадения при определяне избора на оцеляващите, би било интересно да се разгледат и съвпаденията по отношение на отхвърлените кандидати. Две от предложените в списъка лица се отхвърлят и от четирите групи. Това са свещеникът и цигуларят. Освен преклонната възраст /76 г./, при обсъждане на кандидатурата на свещеника като причина се изтъкваха и различни аргументи, свързани с „отрицателната“ роля на религията. Главният довод срещу кандидатурата на цигуларя беше неговата наркомания. Заслужава по-особено внимание фактът, че при противопоставянето на неговата кандидатура на тази на бисексуалния архитект /операция/, която беше наблюдавана и при четирите групи/, дори аргументът, че цигуларят е с 4 години по-млад /45 г. срещу 49 г./, а това предполага по-голяма гаранция за продължение на рода, нямаше успех.

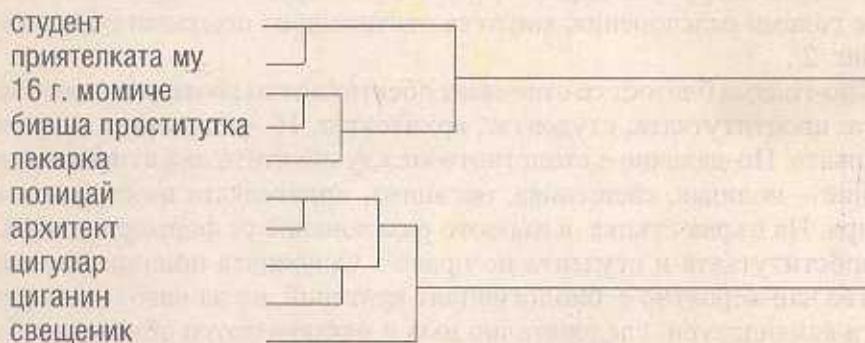
Интересен е резултатът, че безспорните фаворити са жени, а в кръга на отхвърлените фигурира само една жена и то само в едно от груповите решения /III група/. Това е приятелката на студента, както личи от табл. 1. Разбира се, рационалното обяснение на това обстоятелство

се съдържа в коментара на самите участници от I, II и IV група, когато определяха броя на оставащите в скривалището по полов признак. И то е, че двамата мъже ще служат като донори за трите жени. Дали има и други, скрити мотиви за взимането на подобни решения, които са свързани, да кажем, с феминизацията на учителската професия или с чисто културални особености, биха могли да покажат изследванията върху по-голяма извадка.

Как изглеждат взаимовръзките между изборите в групите, обособени по професионален признак? Приликите и разликите между тях проличават най-ясно при резултатите от клъстър-анализа.

Фигура 1.

Дендrograma на груповите решения на учителите (I гр. и II гр.)

В дендrogramата на учителите /I и II група/ наблюдаваме две разклонения /фиг. 1/. Едното съдържа студента, приятелката му, 16-годишното момиче, бившата проститутка и лекарката. Другото се състои от полицая, архитекта, циганина и свещеника. Обектите са разделени по равно, но прави впечатление че, че сходството между изборите е по-близко във второто, отколкото в първото разклонение, затова най-напред ще разгледам второто. На първа стъпка при него се оформят два клъстъра полицая – архитекта и цигуларя – циганина. По-голямо сходство наблюдаваме при първия. – полицая и бисексуалния архитект. Вторият клъстър се образува от циганина и цигуларя-наркоман. Свещеникът е в по-изолирана позиция и се присъединява допълнително към двете разгледани двойки. Можем да допуснем, че изследваната извадка, макар и с немалка доза резервираност, е по-склонна да приеме по-скоро силната власт и сексуалната свобода, отколкото злоупотреба-

та с наркотици и етническите различия. Изолацията на свещеника би могла да се обясни с игнорирането на религията, което е типично за образователната ни традиция в последните 50 години.

В първото разклонение на дендрограмата първият кълстър е образуван от студента по право и неговата приятелка. Това са двамата влюбени, които, според изследваните лица, и в биологично, и в духовно отношение имат най-големи шансове за продължение на рода. Аргументите в тяхна полза освен младостта включваха и силната любов, която ги свързва и предопределя тяхната решимост да не се разделят. Следващият кълстър се образува от бременното момиче и бившата проститутка. Вероятно близостта им идва преди всичко от способностите им да имат поколение. Към този кълстър на следващата стъпка се прибавя и лекарката, което, както вече беше посочено, се дължи на необходимостта от нейната помощ при раждането.

В сборната група на директорите /III и IV група/ също се наблюдават две големи разклонения, които са съставени от по-малки образувания /фиг. 2/.

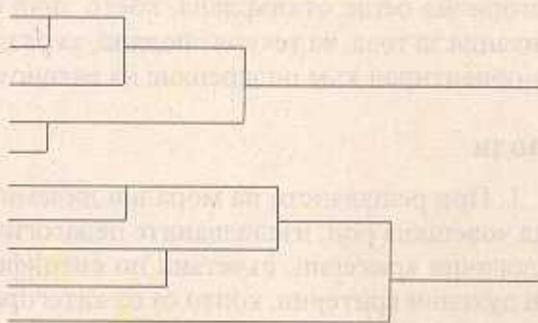
С по-голяма близост се отличават обектите от първото разклонение. А те са: проститутката, студентът, архитектът, 16 -годишното момиче и лекарката. По-далечно е сходството между обектите във второто разклонение – полицая, свещеника, циганина, приятелката на студента и цигуларя. На първа стъпка в първото разклонение се формира кълстърът „проститутката и студента по право“. Основната причина за това сходство най-вероятно е биологичният критерий, но на него отговарят и други кандидатури, следователно има и някакво друго обяснение. То най-вероятно може да се свърже с наблюдаваната във всички групи „обосновка“ на избора на бившата проститутка. Тази обосновка се отнасяше предимно до нейната благотворителна дейност и като че ли много по-малко до евентуалните ѝ възпроизводствени възможности. Допускам, че това се дължи на значението, което изследваните педагогически кадри приписват на „милосърдието“. Въпросът е дали това е социално желано поведение или е вътрешно убеждение. Към този кълстър на следващата стъпка се прибавя и бисексуалният архитект. Този избор също е направен върху основата на съчетание между биологично и духовно. По биологични данни архитектът не е най-надеждният кандидат, но аргументът, че е носител на „духовна култура“, прибавен към възпроизводствените му възможности, определи включването му в кръга на оцеляващите. Налага се впечатлението, че духовните критерии „просоциални и интелектуални ценности“ /или казано чрез терминологията на Шварц, ценности от категориите „универсалитет и доб-

рожелателност“/ играят важна роля при избора на хората, които ще продължат човешкия род.

Фигура 2.

Дендограма на груповите решения на директорите (III гр. и IV гр.)

бивша проститутка
студент по право
архитект
16 г. момиче
лекарка
полицай
свещеник
циганин
приятелката на студента
цигулар

Другият кълстър, който се формира на първа стъпка в първото разклонение е съставен от 16-годишното момиче и лекарката. По-горе вече бе коментирана причинната зависимост между тях.

Второто разклонение обхваща полицая, свещеника, циганина, приятелката на студента и цигуларя. В него най-близко е сходството между полицая и свещеника /първия кълстър/. Очевидно ги обединява принципът на отхвърлянето. Много е възможно изследваните директори да ги възприемат като олицетворение на двата полюса на една и съща дименсия: авторитарност и хуманизъм. Какви са основанията ми за подобно предположение? Най-често застъпваните аргументи в полза на свещеника бяха в посоката „мъдрост и хуманизиране на отношенията“. А най-много бяха участниците, които, защитавайки кандидатурата на полицая, изтъкваха доводи за необходимостта от „силна ръка“ при катастрофични ситуации. Тази двойка представлява едно доста интересно съчетание. В термините на Хофстайд това би могло да се изрази чрез дименсията „мъжественост -женственост“, а според типологията на Шварц, да се отнесе към хипотетичната конфликтност между „духовност“ и „власт“. Следващият кълстър включва циганина и приятелката на студента. Възможната интерпретация на този резултат е, че вероятно малцинственият произход и психичното заболяване са еднакво неприемливи за изследваните директори. Тук доста изолирана е позицията на цигуларя, което може би идва да подскаже, че наркоманното поведе-

ние няма аналог в ценностната система на директора.

Специално внимание заслужава фактът, че при взимането на груповото решение при директорските групи много сериозно се обсъждаше идеята да се разделят двамата влюбени, тъй като кандидатурата на момичето се възприемаше като неприемлива. Това проличава и в крайното решение на една от тези групи и говори за изразена склонност към контролиране на поведението на другите. При учителите подобна идея категорично беше отхвърлена, което личи от таблица 1 и съответно е индикация за това, че техният подход, за разлика от този на директорите, е по-ориентиран към подкрепяне на автономността /Диси, Райън, 1992/

Изводи

1. При решаването на морални дилесми, свързани с продължаването на човешкия род, изследваните педагогически кадри се ръководят от биологични критерии, съчетани по специфичен начин с точно определени духовни критерии, които са от категорията „духовност и доброжелателност“ по Шварц.

2. И четирите групи отхвърлят религията и наркоманното поведение като евентуални характеристики на бъдещото човечество.

3. Изследваните учители по-категорично отхвърлят наркоманията и етническите различия, отколкото „грубата сила“ и сексуалната свобода. При взимането на групово решение, свързано с човешки съдби те са по-склонни от директорите да проявяват хуманистично ориентиран подход, подкрепящ автономността на личността..

4. За изследваните директори двата полюса на дименсията „мъжественост – женственост“ са като че ли единакво неприемливи. Съществува сходство и в начина, по който отхвърлят малцинствения произход и психичното заболяване. Поставят ги като че ли на една и съща плоскост. При взимането на групово решение, свързано с човешки съдби, те проявяват известна склонност да контролират поведението на другите.

Заключение

Получените резултати дават основание да се потвъди хипотезата на проучването в частта, която се отнася до съществуването на известна привързаност към авторитарните ценности сред педагогическите кадри. Втората ѝ част – склонността към прилагането на директивни подходи при решаването на морални дилесми, свързани със съдбата на други хора, е валидна само за едната от двете изследвани групи директори.

Получените резултати дават основание да се предполага наличието на различни типове „авторитарност“ при директорите и учителите, когато са поставени в ситуация на морален избор, но това допускане би могло да бъде проверено върху по-широка експериментална база.

Струва ми се, че изследванията върху малки социални групи имат бъдеще в изучаването на социалните промени у нас и в другите страни от Източна Европа, тъй като отразяват като „микрокосмос“ процесите в обществото и дават възможност за проследяване и изясняване на техните интимни механизми. Както посочват Фиске и Гудвин, те осигуряват интересен контекст за проучване на точността и консенсуса при социалната перцепция /Fiske, Goodwin, 1994/. Нещо повече, засилването и развиващето на демократичните тенденции в малките социални групи се разглежда като една от стратегиите за демократична социална промяна /Gastil, 1992/.

ЛИТЕРАТУРА

- Байчинска, К. /1994/. Ценности. Ценностен стрес. Ценностна криза, С.
- Грановская, Р. /1984/. Элементы практической психологии, Л.
- Диси, Л., Райън, Р. /1992/. Съвременно развитие на мотивационните изследвания. Българско списание по психология 4, 5 – 16.
- Жекова, Ст. /1984/. Психология на учителя, С.
- Пенчева, Е. /1988/. Професионално-личностен профил на директора на ЕСПУ /теория, изследване, квалификация/, С.
- Стоилова, М., Попова, В. /1994/. Ценностната система на съвременния българин, С.
- Fiske, S. , Goodwin, S. (1994). Introduction: Social cognition research and small group research, a West-side story or . . . ? Small group research, 2, 147-171.
- Gastil, J. (1992). A definition of small group democracy. Small group research, 3, 278-301.
- Hofstede, G. (1980). Motivation, leadership, and organizations: Do American theories apply abroad? Organizational dynamics, 9, 46-62.
- Musser, S., Orke, E. (1992). Ethical value systems: A typology. The journal of applied behavioral science, 3, 348-362.
- Perlaki, I. (1994). Organizational development in Eastern Europe: Learning to build culture-specific OD theories. The journal of applied behavioral science, 3, 297-312.
- Rokeach, M. (1973). The nature of human values, New York.
- Schwartz,S. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: M.Zanna (ed.).Advances in experimental social psychology. T. 25, Orlando.

ДИАГНОСТИЦИРАНЕ НА КАЧЕСТВАТА ИМПУЛСИВНОСТ
И РЕФЛЕКСИВНОСТ У ДЕЦА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА
ВЪЗРАСТ

Красимира Иванчева*

IMPULSIVENESS AND REFLEXIVENESS DIAGNOSTICS
IN CHILDREN UNDER SCHOOL AGE

Krassimira Ivancheva

In this paper it is demonstrated by means of various games and tests the beginning of elementary reflexive action can be observed in children under school age. This makes reflexivity diagnostics possible (as an opposed to impulsiveness – in the scale of cognitive style). A dynamics towards the tendency to impulsiveness and reflexivity is also observed, though in one part of the children only reflexivity is observed and in some among them among it is non stable or even missing.

Предучилищната възраст е специфичен период със сериозни постижения и важни новообразования в психическото развитие. През него се осъществява функционално усъвършенстване на психическите процеси, качества и свойства, чрез техни частични изменения – например в полюсите импулсивност – рефлексивност, зависимост – независимост от ситуацията или подражателно – творческо изпълнение и т. н.

Под импулсивен стил на действие се разбира склонност за реализиране ситуативните тенденции, при минимални, като правило, обмислени варианти и последствията на своите действия. Обратно, рефлексивно-волевия стил се характеризира като такъв начин на регулация на действията при които те са опосредствани чрез разгърнат анализ на възможните способности за постигане на целта.

Каган (1987) и Уиткин (1989) разглеждат в скалата на когнитивния стил рефлексивността в противовес на импулсивността. Импулсивност е налице тогава, когато някой бързо реагира на външни дразнители, при което пренебрегва вътрешното проиграване на действието, избира коя да е хипотеза, без да се съобразява достатъчно с нейната вероятност, действа без организирана рефлексия и взема необмислени решения. За рефлексивност се говори тогава, когато преди да действа, човек провежда във вътрешен план хипотезите, намалява броят им, като взема под

* Красимира Иванчева – детска учителка, ОДЗ „Зора“, Пловдив

внимание тяхната вероятност, т.е. действа като разсъждава, обмисля и преценява. С импулсивната познавателна стратегия при мисловни задачи се изразходва по-малко време, но се допускат повече грешки, отколкото при рефлексивната.

По въпроса в кой онтогенетичен период възниква рефлексивната способност (или предпоставките за нея) има различни мнения. За сега най-разпространено е мнението, че рефлексията като основно психично новообразуване възниква в начална училищна възраст в рамките и в структурата на учебната дейност – като нейн продукт и условия (Давидов, 1986). Но в последните години редица автори споделят мнението, че прояви на рефлексия се срещат и в предучилищна възраст (Николов, 1985; Слободчиков, Василев и Стаматов, 1989). Американският учен Каган (1987) счита, че разграничаването на децата по скалата „рефлексивност – импулсивност“ е възможно към две и половина – тригодишна възраст.

Ето защо си поставихме за цел, чрез използването на разнообразни методи – дидактични игри, подходящи тестове, да проверим дали в предучилищна възраст, в живота на детето съществуват необходими условия за възникване на елементарни рефлексивни действия. Нашата хипотеза е, че още в предучилищна възраст у детето се наблюдават наченки на елементарни рефлексивни действия, което прави възможно диагностицирането на рефлексивността (в противовест на импулсивността) в скалата на когнитивния стил.

На тази основа формулирахме следните задачи:

1. Да се диагностицират качествата импулсивност и рефлексивност у децата от предучилищна възраст.
2. Да се проучи наблюдава ли се динамика на склонността към импулсивност или рефлексивност.

Метод

Експериментът се проведе в ОДЗ „Зора“ – гр. Пловдив. Обект на изследване са 18 деца с нормално физическо и психическо развитие. От тях 9 са момичета и 9 момчета.

Изследването е с лонгитюдинален характер. Извърши се на два етапа: първия през учебната 1991/1992 г., като възрастта на децата е 4.10 – 5.6 години – втора възрастова група, а втория – през 1992/1993 г. със същия непроменен състав на децата на възраст 5.0 – 6.6 години, преминали в трета възрастова група.

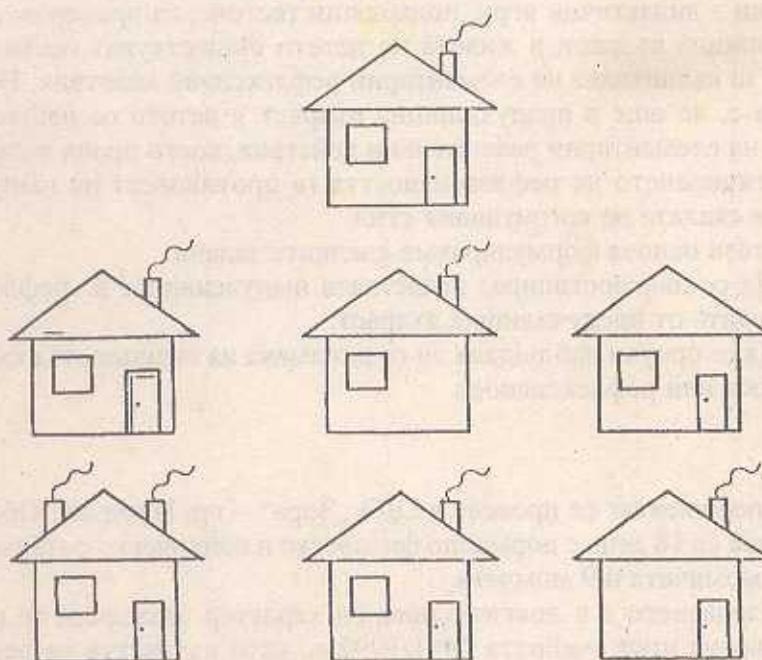
Двета етапа са с продължителност от по 5 месеца. При работата съзнателно сме се стремили да не позволим привикване към тестовете,

което може да компроментира изследването.

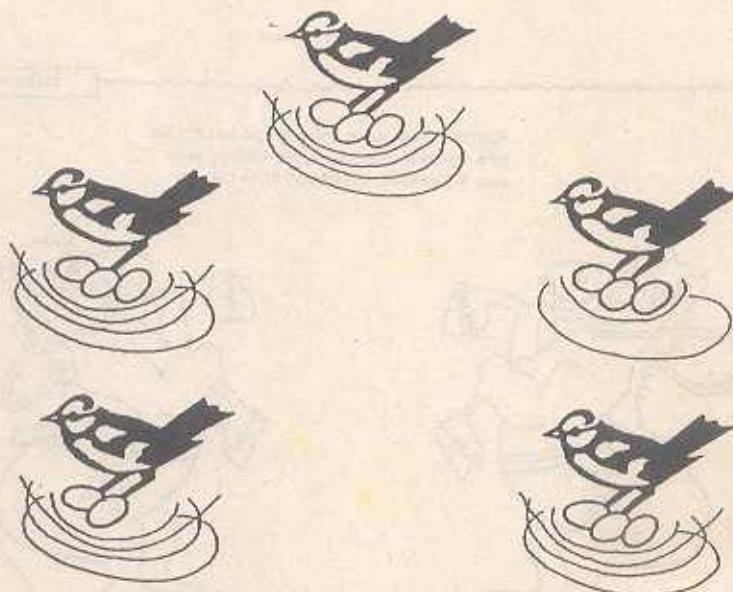
В нашето изследване на качествата импулсивност и рефлексивност беше използван тестовия метод на Каган (1987), а също модификации и варианти. Методът дава възможност на детето да намери собствен способ за решаване на задачите.

Тестовете № 1, 2, 3, представляват една картичка образец (къщичка, пиле, дърво) като след нея следват сравнителни картички. Една от тях е точно копие на образеца, а останалите много си приличат, но имат забелязващи се на пръв поглед различия. Задачата на децата е от сравнителните картички да намерят онази, която прилича на образеца, и да обяснят защо именно е тази.

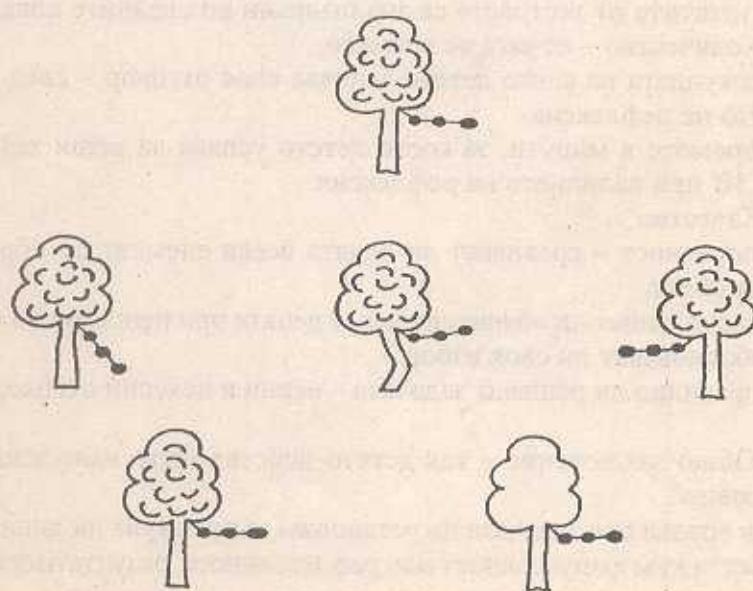
Тест 1.

Тест 2.

Тест 3.

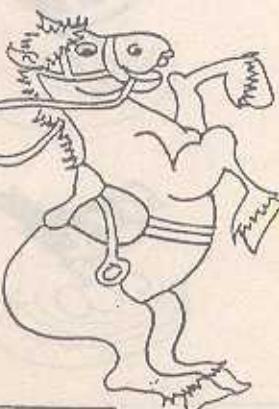

В други тестове, които представляват два огледални образа (шангисти, кончета), децата трябва да открият различията между тях.

Тест 4.

оцвети

Художникът се е опитал да нарисува две еднакви кончета, но между тях има 8 разлики. ОТКРИЙ КОИ СА!

открий

Резултатите от тестовете са анализирани по следните показатели:

1. Количество – отчита се времето.

а) секундата на която детето започва своя отговор – след 20' при наличието на рефлексия.

б) времето в минути, за което детето успява да реши задачата – около 1.30' при наличието на рефлексия.

2. Качество.

а) логичност – сравняват ли децата всеки елемент от образца и търсения обект.

б) какви словесни обяснения дават децата при решаването на задачата – обосновават ли своя избор.

в) правилно ли решават задачата – верни и неверни отговори, броят им.

3. Общо заключение – как детето действа /като импулсивно или рефлексивно/.

Във връзка със задачата да установим съществува ли динамика на склонността към импулсивност или рефлексивност, резултатите от всич-

ки тестове обработихме и представихме в табл. 1 и 2. В тях се вижда проявата на всяко дете във всеки тест.

Резултати и обсъждане

На двета етапа подредихме тестовете по степен на трудност – от по-прости към по-сложни, като това даде възможност на децата да се справят по-леко с поставените задачи. Продължителният период на изследване предизвика от тренираност при работа с тях. Резултатите се обработиха и представиха в таблици по посочените показатели и оценки за всеки тест поотделно.

Проявлението на децата като импулсивни или рефлексивни във всеки един тест се отразиха в общата таблица. Сумирането на тези резултати, като при смесените в превес на по-голямата бройка, ни дава цялостното проявление на децата във всички тестове.

При първото изследване през 1992 г. импулсивните деца са 4 на брой или 22% от цялата група. Рефлексивните са 14 или 78%.

На второто изследване през 1993 г. импулсивни са 3 на брой или 17%, а рефлексивните са 15 или 83%.

При работа с тестовете констатирахме, че децата внимателно разглеждат образеца, полагайки умствени усилия. Основополагаща във всички тестове, се оказа мотивировката. Тя дава начало на поведенческия акт на децата. Своя отговор 44% от децата започват от 2 до 4 сек., а 56% от 12 до 16 сек. 25% от децата извършват сравнителни действия като съпоставят всеки елемент от образеца и търсения обект. Затрудняват се 38%, бързо се разсейват и посочват неправилно и неаргументирано, докато също 38% от децата много точно и без затруднения откриват образеца, като извършват действия в умствен план.

При решаването на задачите почти всички деца шепнат или разсъждават на глас: „Тази не, тази не, – а, ето я!“. Други възторжено скандират: „Ето я, тука влез Зайко!“.

В тази възраст собствената реч на детето придружава действието, но не изпълнява планираща и регулираща роля. Само 17% много добре обосновават словесно своите действия – „Това коминче е същото, тези перденица не са като ...!“ На повечето от децата (39%) им е трудно да се обосноват защо точно тази къщичка е като модел, но твърдо устояват че е тя, като погледа им следи всеки елемент от образеца върху другите картички.

При тест № 4, 83% от децата се справят без затруднения за около 1.20 до 3 мин., като при откриване на разликите между двете кончета намират по шест, седем, осем разлики. Те анализират, сравняват и разчленяват образа на елементи (тяло, глава, крака и т.н.), разсъждават на

глас и сочат с пръст: .... различни им са копитата, зъбките и още...“

От една до четири разлики откриват импулсивните деца – 17% – като затова им е нужно време около 1 минута.

В заключение можем да кажем, че рефлексивните деца подхождат към решаването на задачата внимателно, като в продължение на 20-30 сек. обмислят поставените въпроси, способите и схемата за решаване на задачата. Те извършват действия в умствен план и постигат правилно решаване на задачата. Повечето от тези деца вербално разсъждават и обосновават своите действия при вземане на решения.

Импулсивните деца бързо предлагат своите действия, т. е. малко време – от 1 до 3 сек., обмислят или изобщо не обмислят поставената задача. За повечето от тях е важно да отговарят, но дали отговора е правилен, това не ги смущава и затова допускат повече грешки. Те не са в състояние словесно да обосноват своите действия.

Макар да се счита, че импулсивността или рефлексивността е устойчива черта, в нашите изследвания се наблюдава известна динамика между тях (Табл. 1).

Таблица 1.

От резултатите в таблица 1 се вижда, че три от децата се проявяват в различните тестове ту като импулсивни, ту като рефлексивни. Но при две от тях преобладават рефлексивните действия и за това ги определяме като рефлексивни. Третото дете е точно на „границата“.

При три деца се наблюдава преминаване от импулсивни към рефлексивни действия. В първите тестове се проявяваха по-плахо и неуверено, след това се преориентираха към по-спокойно и щателно изследване на задачата. При останалите деца – 67% склонността към импулсивност или рефлексивност е постоянна и те се проявяват като такива във всички тестове.

Таблица 2.

№	Име	Отговори на тестове №						Заключение
		1	2	3	4	5	6	
1.	Анна А.	И	И	И	И	И	И	И
2.	Ана М.	Р	Р	Р	Р	Р	И	Р
3.	Атанас К.	Р	И	Р	Р	Р	И	И
4.	Ваня А.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
5.	Ваня Н.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
6.	Димитър Д.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
7.	Димитър С.	р	Р	И	И	И	И	И
8.	Зоя К.	Р	И	Р	Р	Р	Р	Р
9.	Ивайло П.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
10.	Йордан Й.	Р	Р	Р	Р	Р	И	Р
11.	Катя Х.	р	р	р	р	р	р	р
12.	Мария Н.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
13.	Никола К.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
14.	Николай И.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
15.	Стефан П.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
16.	Светослава С.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
17.	Тодор Т.	Р	Р	Р	Р	Р	Р	Р
18.	Цвета Д.	Р	И	Р	Р	И	Р	Р

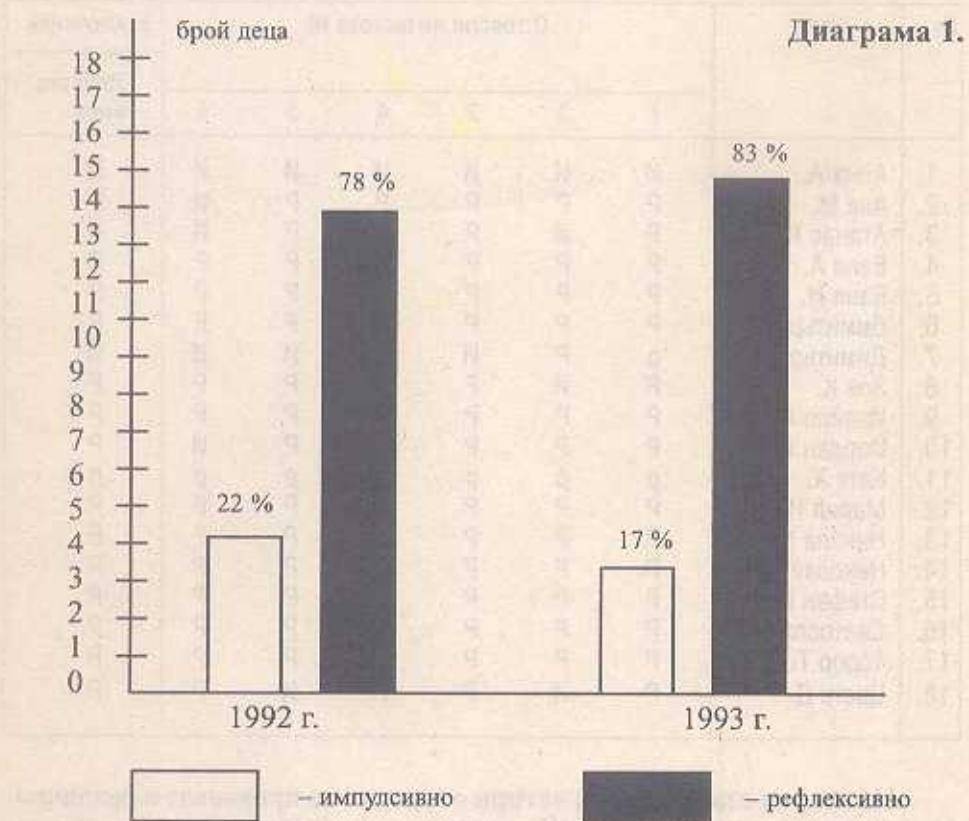
На втория етап (табл. 2) четири от децата се проявяват в различните тестове ту като импулсивни, ту като рефлексивни. При две от тях преобладават рефлексивните действия и ги определяме като рефлексивни, а при другите две преобладават импулсивните действия и тях определяме като импулсивни. На 78% от децата склонността към

импулсивност или рефлексивност е устойчива.

Получените данни от двата етапа позволяват да се види динамиката на склонността към импулсивност и рефлексивност за тези две години.

През 1992 г. импулсивни са 22%, рефлексивни 78%; а през 1993 г. импулсивни 17%, рефлексивни 83%. Общо 78% от децата са проявили рефлексивно-волевия стил на действие и през двете години.

Едно дете преминава от импулсивни действия към рефлексивни. При две от децата продължава проявата на импулсивни действия и през двете години. А едно дете е точно на границата, но може да се каже, че преминава от рефлексивни към импулсивни действия. Диаграма 1 показва динамиката на качествата импулсивност и рефлексивност през двете години.

Изводи

Малката извадка, с която работихме, ни кара да се въздържаме от напълно категорични заключения. Считаме, ме може да формулираме няколко хипотетични изводи:

1. Установява се, че между четвъртата и петата година на детето е налице проява на рефлексия. 75% от изследваните деца, при вземане на решения в процеса на решаване на познавателни задачи, проявяват рефлексивен волеви когнитивен стил (по скалата импулсивност-рефлексивност).

2. При половината от децата се проявява устойчива рефлексия, запазваща се и на двете фази на изследването.

3. При отделни деца се наблюдава динамика на когнитивния стил, изразяваща се в преход от импулсивно вземане на решение към рефлексивно поведение, докато преминаването от рефлексивност към импулсивност е по-рядко. Наблюдава се също и няколко случая на колебание в стила на познавателната дейност, която не позволява категорично да се отнесат тези деца към определен когнитивен стил.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев, Н.Ги Ладенко, И.С. (1987). Направления изучения рефлексии. Проблемы рефлексии. Новосибирск.
- Антипов, Г.А. (1987). Философская рефлексия и природа идеального. Проблемы рефлексии. Новосибирск.
- Василев, В. и Джалдetti, А. (1990). Феноменологическо характеристика и логическая аргументация на практикологическата рефлексия. Рефлексия, дейност, култура. Научни трудове на ПУ, кн.2.
- Голыцин, Г.А. (1987). Рефлексията как фактор развития. Проблемы рефлексии. Новосибирск.
- Давыдов, В.В. (1986). Проблемы развивающего обучения. М.
- Элконин, Б.Д. (1987). Об одном из путей психологического изучения рефлексии. Проблемы рефлексии. Новосибирск.
- Кузнецова, Н.И. (1987). Научная рефлексия как объект историка-научного исследования. Проблемы рефлексии – Новосибирск.
- Николов, П. (1987). Интегрираният подход в педагогическия процес. София.
- Слободчиков, В., Василев, В. и Стаматов, Р. (1990). Развитие на формите на рефлексията в онтогенетичен план. Рефлексия, дейност, култура. Научни трудове на ПУ, кн.2.
- Слободчиков, В., Василев, В. и Стаматов, Р. (1989). Анализ на предпоставките за възникване на рефлексията в онтогенезиса. Психология, кн. 6.
- Слободчиков, В.И. (1986). Психологические проблемы становления внутреннего мира человека. Вопросы психологии, № 6.
- Стаматов, Р. и Алексиева, Л. (1990). Модели на рефлексията в процеса на разбирането. Рефлексия, дейност, култура. Научни трудове на ПУ, кн. 2.
- Философская энциклопедия (1967) Москва.
- Речник по психология (1989). София.
- Развитие личности ребенка (1987). пер. с англ. М. „Прогресс“ (гл. 5, авт. Дж. Каган).
- Mitzel, G. (1990) „Wege in Psychologie“,

ТАХИСТОСКОПИЧНО ПРОУЧВАНЕ НА
ПРОСТРАНСТВЕНИТЕ ГНОЗИСНИ ФУНКЦИИ
ПРИ ЗДРАВИ ХОРА В ЗРЯЛА ВЪЗРАСТ

Йорданка Лалова*

TACHISTOSCOPIC STUDY OF SPACE-GNOSIS
FUNCTION IN ADULTS

J.Lalova

The present study has been performed on adults.

Our purpose has been to examine the abilities of healthy adults for a lateralized perception of figures with the help of the non-verbal spatial test, created by us and adjusted to its tachistoscopic presentation. We have performed a series of identification/discrimination of the simultaneously presented non-rotated – rotated figures and a second series for the matching of the above presented figures.

Our results positively support the idea for the priority of the left visual field (right hemisphere) in the process of perception of a spatial non-verbal material.

We have also recorded difference between the sexes. Women have performed the given tasks considerably better.

В последните години усилено се работи върху проблема за проучване на пространствените гнозисни функции у здрави индивиди. За целта, стремежа е експеримента максимално да се изчисти в методологично отношение, тъй като става дума за хора в зряла възраст с напълно изградени висши корови функции. Един от начините да се постигне това е съответните стимули да се подават латерализирано и в дефицит от време.

Задачите които изискват разпознаване на познати и непознати зрително представени стимули с цел сравняването им обикновено се интерпретират като типични задачи за дясната хемисфера, свързани с преработване на пространствена информация.

Corballis и McLaren (1984) не намират хемисферно предимство в два експеримента, в които са използвани прави и ротирани вербални стимули, докато за безсмислени ротирани стимули са наблюдавали предимство на дясната хемисфера.

В резултат на редица експерименти S.Fischer и W.Pellegrino (1988) стигат до заключението, че докато при възприемането на вербални стимули се наблюдава категорично предимство на дясното зрително поле,

* Д-р Йорданка Лалова – и.с. II степен, Институт по психология, БАН.

т.е. на лявата хемисфера, то по отношение на стимули с непознати белези не може да се диференцира определено хемисферно предимство.

В нашата лаборатория беше създаден и приложен на различни възрастови групи бинокулярен пространствен гнозисен тест за идентификация/дискримиация на части от куб (прави и огледални образи) – (Й.Лалова, С.Пенчева, 1991). За здрави възрастни индивиди този тест се оказа твърде лесен за изпълнение. Ето защо със същите стимули създадохме нов тест, който е пригоден за тахистоскопичното им представяне. Тук обаче не са включени огледалните образи, а обърнатите на 180 градуса образи на същите три прави фигури. Тази корекция беше направена с цел избегване на заложения при огледалните образи конфликт, а именно: изискава се и правите и огледалните образи на една и съща фигура да се дискримирират като еднакви, а большинството автори считат, че огледалните образи се възприемат като различни фигури в сравнение с правите (W.Ittelson, L.Mowafy, D.Magid, 1991). Това затруднение тук е избегнато тъй като се счита, че ротираните образи се възприемат като еднакви с правите им образци (D.Cohen, M.Kubovy, 1993).

Целта на настоящото проучване е да се изследват възможностите на зрелият човек за латерализирано възприемане на пространствен невербален материал и какво е участието на всяка от хемисферите при преработването на тази информация. Търси се и разлика в пола.

Обект

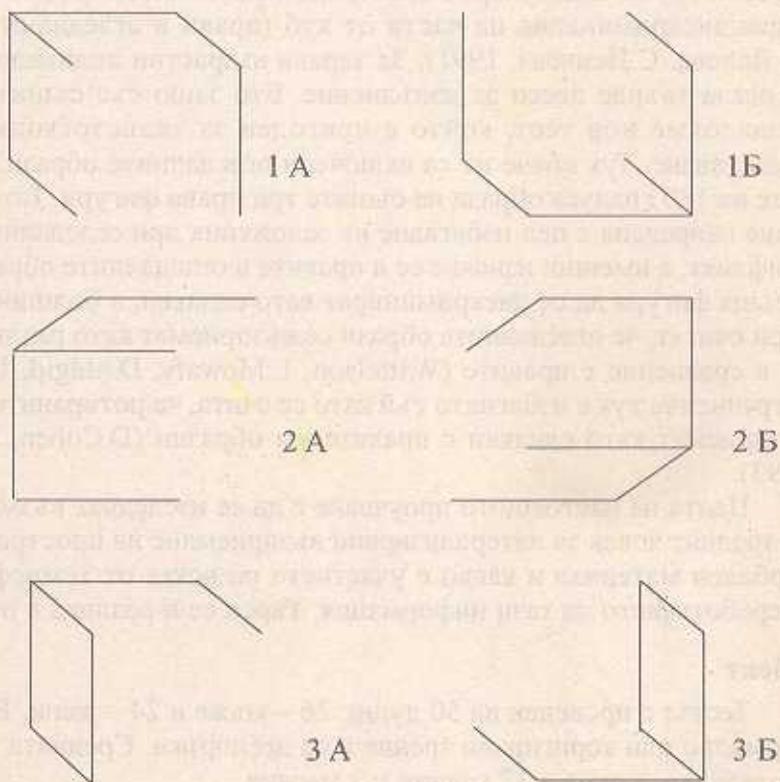
Тестът е проведен на 50 души: 26 – мъже и 24 – жени. Всички са с нормално или коригирано зрение и са десноръки. Средната възраст на изследваните лица е 37 години и 2 месеца.

Метод

Тестът се състои от 6 фигури, които представляват различни варианти на недовършен куб (три прави и три ротирани фигури). Конфигурацията на правите фигури (1a, 2a, 3a) е взета от теста за идентификация/дискримиация на части от куб (Лалова, Пенчева, 1991). Другите три фигури – 1b, 2b, 3b са образите на ротираните на 180 градуса прави фигури (фиг.1).

Стимулите се представят симултансно на 4-канален тахистоскоп „Gerbrand“. Времето за експозиция на всяка двойка е 175 мсек. и по този начин е спазено изискването, времето за представяне на материала да е минимум 167 мсек. +/- 15 мсек. (W. McKeever 1986). Времето за експозиция на фиксационната точка (кръстче), която се появява пре-

ди стимулната двойка е 80 мсек. Страните на частите от куб са с размери 20 мм. Отстоянието на стимулите от фиксационната точка е 2,5 градуса.

Процедура

Тестът се провежда в две серии:

– I серия – идентификация/дискриминация на представените 48 двойки стимули. От тях 24 са еднакви и 24 – различни. Еднаквите и различните двойки включват три вида комбинации: и двете фигури са прави образи; и двете фигури са ротирани образи; комбинация между прав и ротиран образ. На изследваното лице предварително се показват фигурите. Инструкцията е: „Веднага след като видиш двойката стимули кажи дали са еднакви или различни, като имаш предвид, че еднаквите двойки са три варианта: 1) два прави образа на една и съща фигура; 2) два ротирани образа на една и съща фигура; 3. съчетание на прав и

ротирам образ на една и съща фигура“.

– II серия – мечинг на симултанио представения невербален материал. Изследваното лице вижда едновременно на тахистоскопа две фигури (едината – в лявото зрително поле, другата – в дясното зрително поле). След това трябва да посочи върху табло, на което са нарисувани всички участващи в теста стимули кой стимул е видял в ляво и кой – в дясно. И за двете серии се отбелязват грешните отговори.

Резултати и обсъждане

Резултатите от I серия са обработени чрез трифакторен дисперсионен анализ ANOVA 2x2x2 въз основа общо на 9600 отговора. Те са представени на таблица 1.

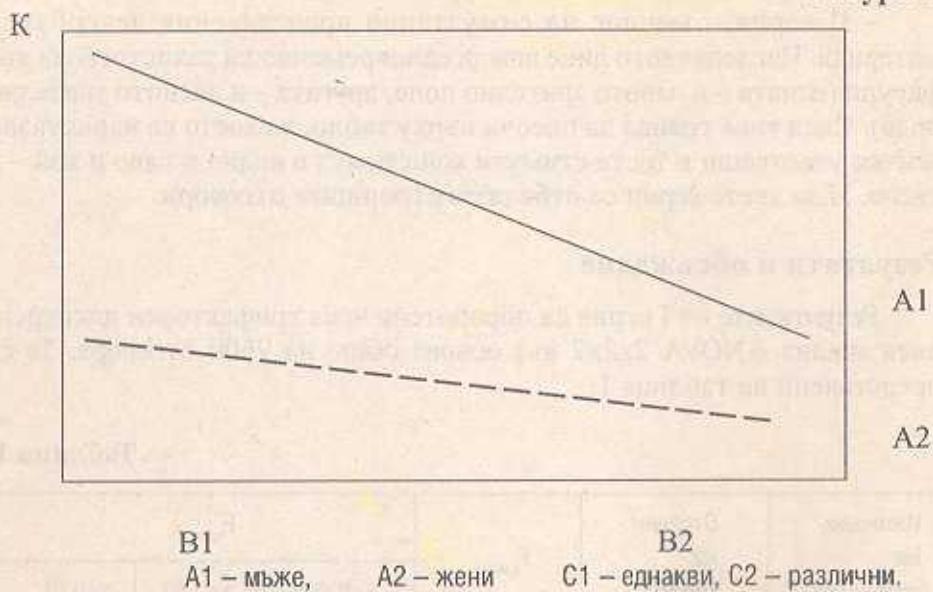
Таблица 1.

Източник на дисперсия	Степени на свобода	$F_{\text{набл.}}$	$F_{\text{крит.}}$		
			p<0.001	p<0.01	p<0.05
A	1	7.49	11.6	7.0	4.0
B	1	14.43	11.6	7.0	4.0
C	1	0.92	11.6	7.0	4.0
AB	1	0.92	11.6	7.0	4.0
AC	1	0.06	11.6	7.0	4.0
BC	1	0.32	11.6	7.0	4.0
ABC	1	0.48	11.6	7.0	4.0

Участват следните фактори: A – пол: A1 – мъже, A2 – жени; B – вид отговор: B1 – еднакви, B2 – различни; C – начин на подреждане на фигураните в двойката: C1 – еднопосочни (два прави или два ротирани образа), C2 – разнопосочни (прав и ротиран образ).

Има значима разлика между изпълненията на мъжете и жените F_d $A1/A2=7.49$, $p<0.01$. Мъжете имат по-лоши постижения от жените. Този резултат е за сметка на по-голямото затруднение на мъжете при идентификация на стимулите в сравнение с жените – $F_d A1B1/A2B1 = 6.83$, $p<0.05$ (фиг.2). За всички изследвани лица дискриминацията е сравнително лесна задача.

Фигура 2.

Факторът С – начин на подреждане на фигурите в двойката е незначим, косто означава, че невербалните фигури се идентифицират по един и същи начин независимо от начина на разположението им в пространството.

Резултатите от II експеримент са обобщени в трифакторен дисперсионен анализ ANOVA 2x2x2 въз основа на общо 19200 отговора. Те са представени на Таблица 2

Таблица 2.

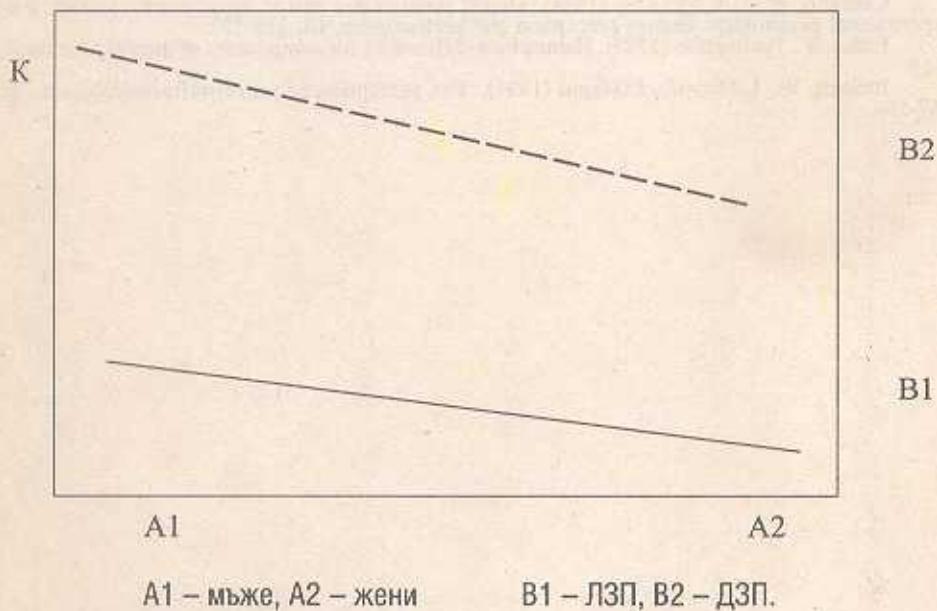
Източник на дисперсия	Степени на свобода	$F_{\text{набл.}}$	$F_{\text{крит.}}$		
			p<0.001	p<0.01	p<0.05
A	1	15.48	11.6	7.0	4.0
B	1	89.61	11.6	7.0	4.0
C	1	1.52	11.6	7.0	4.0
AB	1	0.04	11.6	7.0	4.0
AC	1	0.46	11.6	7.0	4.0
BC	1	0.01	11.6	7.0	4.0
ABC	1	0.20	11.6	7.0	4.0

Участват следните фактори: A – пол: A1 – мъже; A2 – жени; B – зрително поле: B1 – ляво зрително поле (ЛЗП), B2 – дясно зрително поле (ДЗП); C – вид образ: C1 – прав образ, C2 – ротиран образ.

При мечинг на невербален материал мъжете допускат значимо повече грешки от жените – $F_d\ A1/A2=15,48$, $p<0,001$.

Всички изследвани лица допускат значимо по-малко грешки когато сравняват фигурите от лявото зрително поле (предимство на дясната хемисфера) – $F_d\ B1/B2=89,75$, $p<0,001$ (фиг.3).

Фигура 3.

Факторът С – вид образ, е незначим. Това означава, че независимо от това как е обърната в пространството, фигурата се възприема по един и същи начин.

Изводи

При този експеримент, в който на здрави хора в зряла възраст са представени тахистоскопично невербални пространствени фигури се оформят някои интересни заключения:

1. Очертават се значими различия в изпълненията на мъжете и жените: идентификацията е по-трудна задача за мъжете; мъжете значи-

мо повече се затрудняват при разпознаване на латерализирано представените фигури.

2. С този тест категорично подкрепяме авторите, които поддържат тезата за предимство на дясната хемисфера при възприемането на невербален пространствено организиран материал.

ЛИТЕРАТУРА

- Лалова, Й., С.Пенчева (1991). Количествено проучване на зрително-пространственото възприятие в онтогенеза. Строеж и функции на мозъка, кн.16, 65-72.
Cohen, D., M.Kubovy (1993). Mental rotation, mental representation, and flat slopes. Cognitive psychology, 25, 351-382.
Corballis, M.C., R.McLaren (1984). Mental rotation and mirror image discrimination. J. of experimental psychology: Human perception and performance, 10, 318-327.
Fisher, S., J.pellegrino (1988). Hemisphere differences for components of mental rotation, 7, 1-15.
Ittelson, W., L.Mowafy, D.Magid (1991). The perception of mirror-reflected objects, 20, 567-584.

**ВАЛИДИЗАЦИОННО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪПРОСНИК
ЗА ВНУШАЕМОСТ В-III С КАРТА 12М
ОТ ТЕМАТИЧЕН АПЕРЦЕПТИВЕН ТЕСТ (ТАТ)**

Милен Николов*, Васка Христева**

**VALIDITY STUDY OF SUGGESTIBILITY INVENTORY S-III
WITH CARD 12M OF THEMATIC APPERCEPTION TEST (TAT)**

Milen Nikolov, Vaska Hristeva

The review of literature shows in a number of studies there is relationship between hypnotic susceptibility and content of answers to card 12M of TAT – more hypnotizable subjects produce hypnotic themes more often. As far as hypnotic susceptibility and waking suggestibility are related it was hypothesized subjects who see in card 12M hypnotic themes are more suggestible as well. Method: Suggestibility Inventory S-III (M. Nikolov) and TAT (H. Murray). Subjects – heterogeneous sample, adolescents and adults, men (N=85) and women (N=87). The themes on card 12M included „Hypnosis“, „Quack-medicine“, „Illness“, „Death“, and „Other answers“. Hypnotic themes in card 12M saw 7% of women and 4% of men. Although on a small number of subjects who produced hypnotic themes the hypothesis was confirmed: these subjects were found to be more suggestible. The results can be considered as one more validity study of Suggestibility Inventory S-III.

Нагласи, хипнабилност и внушаемост

Податливостта на хипноза и будната внушаемост до голяма степен зависят от очакванията и нагласите на субекта към хипнозата и внушението.

Внушаемостта и податливостта на хипноза се разглеждат като имащи компонент на способност (aptitude) и нагласа (attitude) (Eysenck and Rees, 1945; Hilgard E., 1965; Gibson, 1981; Eysenck, 1991). На основата на изследвания – собствени и на други автори, значението на позитивните нагласи към хипнозата за хипнабилността, се посочва от Weitzenhoffer (1953). Свързани с податливостта на хипноза са позитивните нагласи към хипнозата и собствените прогнози за степента на хипнабилност, особено при жените (Hilgard, E., 1965). Готовността да бъдеш хипнотизиран повишава хипнабилността, а предпазливостта и

* Милен Николов – психолог

** Васка Христева – студент по психология, Нов български университет

нагласата за анализиране я затрудняват (Hilgard J., 1970). Податливостта на хипноза до голяма степен зависи от нагласата за сътрудничество на хипнотизирания – той може да облекчава работата на хипнотизатора, да участва, да предусетва, да действа в съответствие с това, което му се внушава или да бъде пасивен, скептичен, критичен, да поддържа иронична дистанция (Георгиу, 1982). Нагласите и очакванията се разглеждат като определящи за хипнозата и внушението от редица представители на когнитивно-бихевиоралния и социално-психологическия подход (напр. Barber, 1969; Katsanis, Barnard, Spanos, 1988-89; Cross, Spanos, 1988-89; Wagstaff, 1981, 1991; Silva, Kirsch, 1992).

За ефективната работа с използване на внушение и/или хипноза е важно да бъдат разсеяни неоснователните страхове, отстранени неясностите и превратните мнения за тези методи, да бъде използвана съответстваща на нагласите на пациента терминология (Георгиу, 1982; Golden, Dowd, Friedberg, 1987; Атанасов, 1988б; Hammond, 1992; Копелан, 1994), да бъдат преодолени „антисугестивните бариери“ (Лозанов, 1971).

За психотерапевтичната практика използваща внушение, от значение са готовността на болния да бъде сугестиран (Атанасов, 1988а), предварителните внушения (Свядош, 1982), предварителната сугестивна подготовка (Лозанов, 1971), създаването на позитивни очаквания, отношения на сътрудничество и нагласа у пациента да казва „да“ (Hammond, 1990). Ефективността на сугестивната и хипнотерапията до голяма степен зависи от отчитането на нагласите и вярванията на болния (Захаров, 1982; Карвасарский, 1985; Bady, 1996).

Последни изследвания (Csaszar, Banyai, Gosi-Greguss, 1996; Dafinoiu, 1996; Rasche, 1997) потвърждават значението на очакванията и нагласите за хипнабилността и внушаемостта.

КАРТА 12М ОТ ТЕМАТИЧЕН АПЕРЦЕПТИВЕН ТЕСТ (ТАТ) И ДИАГНОСТИКАТА НА ПОДАТЛИВОСТТА НА ХИПНОЗА

За диагностика на податливостта на хипноза се използват различни методи – преби, скали, въпросници, проективни методи.

Един от проективните методи, за който е проверена релевантността му при определяне на податливостта на хипноза, е Тематичен аперцептивен тест (ТАТ), разработен от Murray през 30-те години и публикуван 1943. White(1937) и Rosenzweig and Sarason(1942) установяват,

че карта 12M може да бъде използвана за посочените цели – в нея податливите на хипноза лица по-често виждат хипнотичен сеанс, хипнотична връзка, проявяват положителни нагласи към хипнозата (по Hilgard E., 1965). Според Ventur, Kransdorff & Kline (1956) има връзка между това, дали изследваните лица виждат или не виждат хипноза в карта 12M и тяхната нагласа към хипнозата – като към ефективен или неефективен терапевтичен метод (по Brawnfain, 1967). Карта 12M, често наричана още „картата с хипноза“, отразява нагласите към авторитети, възможната уязвимост на индивида в пасивно положение и вземайки предвид външната валидност – нагласите към хипнозата (Brawnfain, 1967). Weitzenhoffer (1953) счита, че карта 12M може да се използва за диагностиката на хипнабилността, като трябва да се отчитат специфичните ситуативни влияния.

В други, по-късни изследвания (Secter, 1961; Levitt, Lubin & Brady; 1962, Levitt and Lubin, 1963) не е установена зависимост между податливостта на хипноза и съдържанието на разказа по карта 12M от TAT (по Brawnfain, 1967 и Hilgard E., 1965).

Като цяло, в повечето проведени с карта 12M от TAT изследвания е получена връзка между нагласите на изследваните лица към хипнозата и податливостта на хипноза. Доколкото податливостта на хипноза и будната внушаемост са взаимосъврзани, имайки определена специфика (вж. напр. Weitzenhoffer, 1953; Hilgard, 1965; Miller, 1980; Hilgard, 1991; Linton, Sheehan, 1994), може да се предположи, че лицата, които виждат в карта 12M от TAT сцени и сюжети с хипноза, са и с по-висока будна внушаемост.

Настоящото изследване* има за цел да провери, дали получените в изследвания на други автори взаимовръзки между нагласите към хипнозата и податливостта на хипноза, се отнасят и за взаимовръзките между нагласите към хипнозата и будната внушаемост. Доколкото податливостта на хипноза и будната внушаемост са свързани, получаването на подобен резултат може да се разглежда като още едно валидационно изследване на Въпросник за внушаемост В-III. Проверена беше следната хипотеза: лицата, виждащи в карта 12M от TAT сцени и сюжети с хипноза, са с по-висока внушаемост от тези, виждащи други сцени и сюжети.

* Изказваме благодарност на сътрудничеството при провеждане на изследването на Е. Паспаланова, Р. Баждекова – Институт по психология, Ж. Балев – СУ „Св. Климент Охридски“ и С. Танчева – Нов български университет.

Метод

В изследването бяха използвани следните методики:

1. ВЪПРОСНИК ЗА ВНУШАЕМОСТ В-III (Николов, 1992). В теоретичен план методиката се основава главно на работите на Бехтерев (1908, 1991/1907-1912) за внушението като привнасяне от едно лице на друго на идеи, чувства, емоции, психични състояния. Сходни разбирания за внушението срещаме и при други автори: McDougall (1914, 1963/1936) – внушението като една от общите вродени тенденции при човека, Motet (1984) – индуциране на образи, емоции и поведение, Schwanenberg (1994) – влияние на ситуацията, емоционален резонанс. Ключови за концептуализирането на внушаемостта във Въпросник за внушаемост В-III са думите индуциране, емоционален резонанс, психично заразяване, непроизволност, зависимост от ситуацията. Внушаемостта се разглежда като индивидуални различия в податливостта на внушение.

Въпросник за внушаемост В-III съдържа 53 айтема, образуващи скала за социална желателност (L), две скали за внушаемост (дименсия 1 и дименсия 2) и айтеми-пълнители (fillers). Методиката е номотетична. Двете дименсии за внушаемост са с обща природа, но и значителна специфика. Диагностицират се личностни черти, които вероятно се проявяват като състояния в определени ситуации, заложени в съдържанието на айтемите на въпросника. Скала L беше разработена и включена, като диагностицираща значима за изследователската практика променлива и за балансиране на предимно позитивно точкуваните („Да“) отговори от скалите за внушаемост с негативно точкувани („Не“) отговори. По-долу даваме кратко описание на субскалите и примерни айтеми.

L: тази скала не диагностицира внушаемост, а социална желателност, стремеж за представяне в благоприятна светлина, конформност. Случвало ми се е да злорадствам. (Не) Понякога ми се е искало да знам какво пише в чуждо писмо. (Не) Възможно е при определени обстоятелства аз да извърша нещо нередно. (Не)

Внушаемост – дименсия 1: емоционален резонанс, синтонност със социалното окръжение (при вълнение, оживление, напрежение). *На сватба лесно ме завладява общото настроение. (Да)* Понякога някой се смее толкова заразително, че ме разсмива и мен, дори без да знам за какво. (Да) „Наелектризирането“ на събралите се много хора на едно място (зала, стадион, площад), ме обзема силно. (Да)

Внушаемост – дименсия 2: податливост на повтарящи се, увличащи, отпускащи въздействия. *Заслушвам се в равномерното тракане на махалото на стенен часовник и се заседявам в стаята. (Да)*

Дълго мога да стоя и гледам накацалите на поляна пеперуди. (Да) Ако слушам люлчина песен – тя би ме отпуснала. (Да)

Примерни айтеми-пълнители: Имам четлив почерк. Къртицата ми е симпатично животно. Харесват ми някои певци с хриплив глас.

Проведени са изследвания за надеждност и валидност на Въпросник за внушаемост В-III. Настоящото е едно от валидационните изследвания. Стандартизацията е направена върху хетерогенна извадка – мъже (N=608) и жени (N=623), юношеска и зряла възраст, лица с различно образование и професии.

2. ТЕМАТИЧЕН АПЕРЦЕПТИВЕН ТЕСТ (TAT) – Miltay, 1943.

Бяха подбрани седем карти от теста: 12BG, 9BM, 17BM, 3GF, 9GF, 10 и 12M. Първите шест от тях бяха давани на изследваните лица, за да могат да навлезат в изследването. При подбора на тези шест карти беше взето предвид да има карти за двата пола, за лица в юношеска и зряла възраст. Не бяха включени карти, с персонажите на които съвременните изследвани лица не се идентифицират – карти, при които прически, облекло и обстановка почти еднозначно пораждат отнасяния към миналото. Шестте карти бяха предявявани на изследваните лица в случаен ред, за да бъде елиминирано евентуалното влияние на предходните карти върху разказите по карта 12M. Провеждането на теста ставаше със стандартната инструкция. Всички отговори се записваха дословно. Използвана беше методика, изготвяна в Ленинградския научно-изследователски психоневрологичен институт „В.М. Бехтерев“. По-долу, на рис. 1 е представена карта 12M:

Рис. 1.

Тематичен аперцептивен тест (TAT) – карта 12M

Изследвани лица

Извадката е хетерогенна по пол, възраст, образование и професия. Изследвани бяха 172 лица на възраст от 15 до 57 години, 85 мъже (средна възраст=25.6 год.) и 87 жени (средна възраст=27.7 год.). Това бяха ученици горен курс, студенти от различни ВУЗ-ове, работници, хора със свободни професии, служащи, безработни. Изследваните лица са от София, Плевен, Пазарджик и няколко села от Пловдивска област.

Процедура на изследването

Изследването беше проведено еднократно. Въпросник за внушаемост В-III беше попълван групово или индивидуално, изследването с ТАТ – провеждано индивидуално. По време на изследването с ТАТ експериментаторът не знаеше резултатите от въпросника за внушаемост, за да не повлияе евентуално с поведението си на изследваното лице в определена посока.

Обработка на данните

Разказите по карта 12M от ТАТ бяха класифицирани, според тяхното съдържание. Това беше направено от двамата автори на тази статия. Беше сравнена внушаемостта на изследваните лица от отделните групи, според разказите им по карта 12M. Бяха сравнени също броят на отговорите с хипноза по карта 12M и внушаемостта, измерена с Въпросник за внушаемост В-III, при двата пола.

Резултати

При класифицирането на отговорите по карта 12M, бяха получени групи, обозначени като: „Хипноза“, „Екстрасенс“, „Болест“, „Смърт“, „Други отговори“. В последната група бяха включени отговори, които не могат да бъдат отнесени към никоя от предходните групи или съдържащи елементи на две или повече от тях. По-долу даваме примери от всяка група отговори. В скоби са посочени полът и възрастта на изследваното лице (м./ж., г.).

„Хипноза“: „Хипнотизира я. После ще ѝ задава въпроси и ще я слуша около 15 мин. Преди това са разговаряли и е била седнала.“ (м., 30 г.) „Този го хипнотизират или това е нещо като биоенерголечение.“ (м., 54 г.) „Процес на хипноза.“ (м., 30 г.) „Хипнотичен сеанс. Лежащата жена има проблем и той ще ѝ помогне чрез хипноза.“ (ж., 36 г.) „Човек, който е поставен на хипноза, но е спокоен, а този, който го хипнотизира, дълбоко се е вдал в това, което прави.“ (ж., 38 г.) „Това е хипноза.“ (ж., 51 г.)

„Екстрасенс“: „Екстрасенс. Терапия. Мъж – лежи и възрастен човек – светлина покрай него, много енергия.“ (м., 34 г.) „Момче се е уплашило и отива при лечител да му бае.“ (м., 15 г.) „Дъновист – екстрасенс.“ (м., 26 г.) „Сеанс. Възрастен мъж провежда сеанса. Успал ли го е? ... Този ореол ... Отнема от магнитните излъчвания.“ (ж., 31 г.) „Смърт... Магъсник... Този човек иска да убие смъртта, но няма да успее.“ (ж., 16 г.) „Екстрасенски сеанс. Екстрасенс отпуска пациентката, след което болната ще се чувства по-добре.“ (ж., 30 г.)

„Болест“: „Тежко болна. Това е дъщеря на този човек, който е много загрижен за нея.“ (м., 26 г.) „Болно момче с баба си, която се грижи за него. Много е загрижена и очаква да оздравее.“ (м., 29 г.) „Тежко болна жена, стара. Над нея се е надвесил старец, навсярно близък роднина. Той се грижи за нея. Потисната атмосфера, отчаян човек, малко кофти.“ (м., 16 г.) „Свиждане на болен човек. Няма да оздравее.“ (ж., 21 г.) „Бащата на този болен човек иска да го погали или да види дали диша.“ (ж., 28 г.) „Момченце, болно или спи. Възрастният бди над спокойния му сън или с ласка иска да му помогне да оздравее. Нещо дълбоко свързва тези двама души.“ (ж., 29 г.)

„Смърт“: „Покойник, близък му затваря очите.“ (м., 26 г.) „Два човека. Легналият е на смъртно легло или е умрял – жена е. Другият е посегнал за да затвори очите на умрялата си съпруга. Преди е имало хубави дни и любов, но сега мъжът ще живее със спомените от миналото и трудно ще преодолее раздялата.“ (м., 34 г.) „Последно „Прости“. (м., 28 г.) „Това момче е син на бедни родители и току-що е издъхнало след тежка рана от фронта. Възрасният му безпомощен баща остава сам с безкрайната си мъка.“ (ж., 32 г.) „Млад мъж е умрял и неговият баща се разделя с него и се вайка.“ (ж., 17 г.) „Умряла жена. Мъжът ѝ склонява очите и край.“ (ж., 28 г.)

„Други отговори“: „Мъж и жена. Мъжът ѝ шушука нещо.“ (м., 34 г.) „Сериен убиец. Тази жена си спи и не знае какво я чака.“ (м., 16 г.) „Това е злостният чичо на едно момче, което е получило голямо наследство. Опитва се да го удушчи, докато спи, понеже, ако момчето умре, той ще наследи всичко, но момчето го усеща и всеки момент ще го наръга, за да е по-голяма изненадата.“ (м., 16 г.) „Това е бащата на дъщерята. Тя е бременна, в момента спи. Той идва да я погали и да види как е и дали има нужда от нещо.“ (ж., 15 г.) „След дълговременна вътрешна борба един мъж е взел своето решение. В момента тайно се сбогува. Просто ще се измъкне.“ (ж., 22 г.) „Това момче е много измoren и е легнало да спи. В съня си видяло един старец, който му махал приветливо с ръка и му казал: „Недей да тъжиш за това, което е минало.

Очакват те много красиви неща – само се огледай и ще ги видиш.“ На сутринта, когато момчето се събудило и си спомнило за своя сън, се опитало да следва съвета на стареца. Опитвайки се да гледа на света с по-различни очи, видяло колко красиви неща има в него.“ (ж., 27 г.)

В табл. 1 и табл. 2 са представени броят и процентът на изследваните лица от отделните групи (според разказите по карта 12M) и резултатите им по трите субскали от Въпросник за внушаемост В-III (средни стойности и стандартни отклонения):

Таблица 1.

**Брой и % на мъжете според отговорите по карта 12M,
средни стойности и SD по въпросника за внушаемост В-III. n=85**

Отговори	N	%	Субскала L		Внушаемост – дименсия 1		Внушаемост – дименсия 2	
			m	SD	m	SD	m	SD
„Хипноза.“	3	4%	2.3	2.5	9.0	3.5	10.0	3.0
„Екстрасенс.“	19	22%	3.0	2.5	7.4	2.5	7.8	3.1
„Болест.“	19	22%	4.2	3.1	7.6	3.0	7.8	3.6
„Смърт.“	32	38%	3.0	2.6	7.0	3.2	6.8	3.8
„Други отг.“	12	14%	3.1	2.9	7.2	3.1	7.5	2.7
Общо	85	100%	3.3	2.7	7.3	3.0	7.5	3.4

Таблица 2.

**Брой и % на жените според отговорите по карта 12M,
средни стойности и SD по въпросника за внушаемост В-III. n=87**

Отговори	N	%	Субскала L		Внушаемост – дименсия 1		Внушаемост – дименсия 2	
			m	SD	m	SD	m	SD
„Хипноза.“	6	7%	3.5	2.1	8.8	3.4	10.0	1.7
„Екстрасенс.“	16	18%	3.2	2.3	8.5	2.3	9.6	2.6
„Болест.“	15	17%	3.5	2.5	8.2	2.6	7.9	2.4
„Смърт.“	37	43%	2.8	2.0	8.6	2.4	8.1	2.7
„Други отг.“	13	15%	2.6	1.9	8.1	2.7	9.0	2.2
Общо	87	100%	3.0	2.1	8.5	2.5	8.6	2.6

Сравненията по Скала L, Внушаемост – дименсия 1 и Внушаемост – дименсия 2 на групите, дали различни отговори по карта 12M, показват статистически незначими различия. Внушаемостта на изследваните лица, дали по карта 12M отговор свързан с хипноза, като абсолютни стойности е най-висока, сравнена с останалите групи. Разликата е по-голяма при Внушаемост – дименсия 2, отколкото при Внушаемост – дименсия 1.

Жените виждат в карта 12M сцени и сюжети, свързани с хипноза, по-често от мъжете (съответно 7% и 4%).

Сравненията по пол за Въпросник за внушаемост В-III дадоха следните резултати (табл. 3):

Таблица 3.
Сравнение на средни стойности по пол от въпросника за внушаемост В-III

Въпросник за внушаемост В-III	Мъже (N=85) m	Жени (N=87) m	Значимост на разл.
Субскала L	3.3	3.0	-
Внушаемост – дименсия 1	7.3	8.5	p<.01
Внушаемост – дименсия 2	7.5	8.6	p<.02

Внушаемостта на жените и по двете дименсии е по-висока от тази на мъжете. Резултатите по скала L не се различават значимо.

Обсъждане на резултатите

Резултатите от изследването показваха, че разказите по карта 12M от ТАГ могат да бъдат обединени в групи. Тези групи са едни и същи при двета пола. В най-много от разказите в сюжета присъства смъртта, в по-малко – болест и сеанси на екстрасенс. Отговорите, в които сюжетът е свързан с хипноза, хипнотичен сеанс, хипнотична връзка, са най-малката група. Има и рядко срещащи се или отделни отговори, които не могат да бъдат отнесени към никоя от посочените групи или съдържащи елементи на две или повече от тях, обозначени като „други отговори“.

Внушаемостта на изследваните лица, дали по карта 12M отговор свързан с хипноза, като абсолютни стойности е най-висока, сравнена с останалите групи (можем да отбележим, че в други изследвания с Въпросник за внушаемост В-III, разлики от 1 точка при големи групи са статистически значими). Разликата във внушаемостта на изследваните лица, дали отговор свързан с хипноза, сравнена с останалите групи, е по-голяма при Внушаемост – дименсия 2, отколкото при Внушаемост – дименсия 1. Този резултат е напълно правдоподобен, като се вземе предвид по-голямата съдържателно сходство на айтемите от Внушаемост – дименсия 2 с методите за въвеждане в хипноза. Поради малкия брой отговори с хипноза по карта 12M не можем, в смисъла на статистическа значимост на различията, да бъдем категорични в изводите си. С известна условност можем да считаме, че получените в изследвания на други автори взаимовръзки между нагласите към хипнозата и податливостта на хипноза се отнасят и за взаимовръзките между нагласите към хипнозата и будната внушаемост. Можем да приемем, че хипотезата на изследването се потвърди: лицата, виждащи в карта 12M от ТАТ сцени и сюжети с хипноза, са с по-висока внушаемост от тези, виждащи други сцени и сюжети. Получените резултати могат да се разглеждат като още едно изследване, потвърждаващо валидността на Въпросник за внушаемост В-III.

Жените виждат в карта 12M сцени и сюжети, свързани с хипноза, два пъти по-често от мъжете. Този резултат кореспондира с тенденцията, получена в изследванията на половините различия в хипнабилността: по-висока хипнабилност при жените в повече от половината изследвания, в останалите – отсъствие на значими различия. В настоящото изследване внушаемостта на жените е по-висока от тази на мъжете. Това е резултат, получаван във всички предишни изследвания, проведени с Въпросник за внушаемост В-III (Nikolov, 1997), което е още един критерий за надеждността на резултатите от това изследване.

Хипнозата в българските социокултурни условия е малко известен феномен. Терапевтите, практикуващи хипноза се броят на пръсти. Представите за хипнозата най-често се създават от фильми, книги, средствата за масова информация. В настоящото изследване отговори, свързани с хипноза дадоха 4% от мъжете и 7% от жените. Това предполага, че за да бъде набрана достатъчно голяма за доказателствена статистика извадка, дала отговори „Хипноза“, трябва да бъде проведено изследване с хиляда или повече лица. Подобно изследване би било със значителна трудоемкост, скъпо струващо и е малко вероятно да бъде проведено. Затова считаме, че макар и с известна условност, резултатите от настоящото изследване могат да бъдат разглеждани като показателни.

Изводи

- 1) Лицата, виждащи в карта 12M от TAT сцени и сюжети с хипноза, са с по-висока внушаемост от тези, виждащи други сцени и сюжети.
- 2) Посочената в предходната точка тенденция е по-изразена за Внушаемост – дименсия 2, имаща по-голямо съдържателно сходство с методите за въвеждане в хипноза.
- 3) Изследването с карта 12M от TAT показва, че свързани с хипноза нагласи се наблюдават по-често при жените, отколкото при мъжете.
- 4) Внушаемостта на жените, диагностицирана с Въпросник за внушаемост В-III, е по-висока от тази на мъжете.
- 5) Получените резултати могат да се разглеждат като още едно изследване, потвърждаващо валидността на Въпросник за внушаемост В-III.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов, А. (1988а). Сугестия – в кн. Практическа психотерапия (под ред. Хр. Христозов). София: Медицина и физкултура
- Атанасов, А. (1988б). Хипноза – в кн. Практическа психотерапия (под ред. Хр. Христозов). София: Медицина и физкултура
- Бехтерев, В.М. (1908). Внушение и его роль въ общественной жизни. С.-Петербургъ; Издание К.Л. Риккера
- Бехтерев, В.М. (1991). Объективная психология. Москва: „Наука“
- Теоргиу, Вл. (1982). Хипнозата. София: Наука и изкуство
- Захаров, А.И. (1982). Психотерапия неврозов у детей и подростков. Ленинград: „Медицина“
- Карвасарский, Б.Д. (1985). Психотерапия. Москва: „Медицина“
- Копелан, Р. (1994). Ръководство по хипноза. Ловеч: „Гуторанов и син“
- Лозанов, Г. (1971). Сугестология. София: Наука и изкуство
- Николов, М. (1992). Въпросник за внушаемост В-III, депозиран в Института по психология към БАН, 18/05/92
- Свялош, А.М. (1982). Неврозы. Москва: „Медицина“
- Bady, S.L. (1996). Hypnosis and Patients' Beliefs: Working with Psychics, Past Life Regression and Magic Healing Stones. Paper presented at the 7th European Congress of Hypnosis, Budapest, Hungary, August 17-23
- Barber, T.X. (1969). Hypnosis: A Scientific Approach. New York: Van Nostrand Reinhold
- Brownfain, J.J. (1967). Hypnodiagnosis. In J.E. Gordon (Ed.) Handbook of Clinical and Experimental Hypnosis. New York: The Macmillan Company
- Cross, W., Spanos, N.P. (1988-89). The Effects of Imagery Vividness and Receptivity on Skill Training Induced Enhancement in Hypnotic Susceptibility. *Imagination, Cognition and Personality*, Vol. 8, No. 2, 89-103
- Csaszar, N., Banyai, E.I., Gosi-Greguss, A.C. (1996). A New Way to Study Motivations and Attitudes Towards Hypnosis: First Results with Hypnotists and Laymen. Poster presented at the 7th

- European Congress of Hypnosis, August 17-23, Budapest
- Dafinoiu, I. (1996) Expectancies – Elements of Suggestibility Scales. 7th European Congress of Hypnosis, August 17-23, Budapest, Book of Abstracts.
- Eysenck, H.J. (1991) Is Suggestibility? In J.F. Schumaker (Ed.) Human Suggestibility: Advances in Theory, Research, and Application. London: Routledge
- Eysenck, H.J. and Rees, W.L. (1945) States of Heightened Suggestibility: Narcosis. Journal of Mental Science, 91, 301-310
- Gibson, H.B. (1981) H.J. Eysenck's Contribution to Hypnosis Research. In R. Lynn (Ed.) Dimensions of Personality: Papers in Honour of H.J. Eysenck. Oxford: Pergamon Press
- Golden, W.L., Dowd, E.T., Friedberg, F. (1987) Hypnotherapy: A Modern Approach. New York: Pergamon Press
- Hammond, D.C. (1990) Formulating Hypnotic and Posthypnotic Suggestions. In D.C. Hammond (Ed.) Handbook of Hypnotic Suggestions and Metaphors. New York: Norton & Company
- Hammond, D.C. (1992) Educating & Preparing the Patient. In D.C. Hammond (Ed.) Hypnotic Induction & Suggestion. Des Plaines: American Society of Clinical Hypnosis.
- Hilgard, E.R. (1965) Hypnotic Susceptibility. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Hilgard, E.R. (1991) Suggestibility and Suggestions as Related to Hypnosis. In J.F. Schumaker (Ed.) Human Suggestibility: Advances in Theory, Research, and Application. London: Routledge
- Hilgard, J.R. (1970) Personality and Hypnosis: A Study of Imaginative Involvement. Chicago: The University of Chicago Press
- Katsanis, J., Barnard, J., Spanos, N.P. (1988-89) Self-Predictions, Interpretational Set and Imagery Vividness as Determinants of Hypnotic Responding. Imagination, Cognition and Personality, Vol. 8, No. 1, 63-77
- Linton, C.P., Sheehan, P.W. (1994) The Relationship Between Interrogative Suggestibility and Susceptibility to Hypnosis. Australian Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, Vol. 22, No. 1, 53-64
- McDougall, W. (1914) An Introduction to Social Psychology (Eight Edition). London: Methuen & CO. LTD.
- McDougall, W. (1963/1936) An Introduction to Social Psychology (Thirty-first Edition with Supplementary Remarks on Play and Suggestion). London: Methuen & CO. LTD.
- Miller, R.J. (1980) The Harvard Group Scale of Hypnotic Susceptibility as a Predictor of Nonhypnotic Suggestibility. International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, Vol. 28, No. 1, 46-52
- Motet, D. (1984) Suggestion Therapy. In R.J. Corsini (Ed.) Encyclopedia of Psychology, Vol. 3. New York: John Wiley & sons
- Murray, H.A. (1943) Thematic Apperception Test /Тематический апперцептивный тест (TAT), Ленинградский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В.М. Бехтерева/
- Nikolov, M. (1997) Suggestibility: Sex Differences. Paper presented at the 14th International Congress of Hypnosis, June 21-27 1997, San Diego, California, USA
- Rasche, R.W. (1997) Hypnosis: Definitions and Misconceptions. Lecture at the 14th International Congress of Hypnosis, June 21-27 1997, San Diego, California, USA
- Schwanenberg, E. (1994) Suggestion as Social Influence. Paper presented at the 2nd International Symposium on Suggestion and Suggestibility, Rome (Italy), Oct. 26-29, 1994
- Silva, C.E., Kirsch, I. (1992) Interpretive Sets, Expectancy, Fantasy Proneness, and Dissociation as Predictors of Hypnotic Response. Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 63, No. 5, 847-856

- Wagstaff, G.F. (1981) Hypnosis, Compliance and Belief. New York: St. Martin's Press
- Wagstaff, G.F. (1991) Suggestibility: A Social Psychological Approach. In J.F. Schumaker (Ed.) Human Suggestibility: Advances in Theory, Research, and Application. London: Routledge
- Weizenhoffer, A.M. (1953) Hypnotism: An Objective Study in Suggestibility. New York: John Wiley & Sons, Inc.